

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192438

UNIVERSAL
LIBRARY

फोटोंचं लग्न

नि इतर लघुकथा

लेखक

विठ्ठल कृष्ण नेरूरकर, बी. ए.

* १६ *

मूल्य दीड रुपया

सर्वाधिकार सुरक्षित

प्रथमावृत्ति : १९४४

मुद्रक—अनंत विठ्ठल जुवेकर, न्यू टाईम्स प्रिंटरी लि., गिरगांव, मुंबई.
प्रकाशक—केशव भिकाजी ढवळे, श्रीसमर्थ-सदन, गिरगांव, मुंबई.

माझ्या लघुकथांचा पहिला संग्रह “ प्रतिबिंब ” या नांवाने कांहीं वर्षांपूर्वी प्रसिद्ध झाला. त्याचे मार्मिक रसिकांनी चांगले स्वागत केले. अनेक नियतकालिकांच्या संपादकांनी त्यांतील कथांवर आपले बहुमूल्य विचार प्रगट केले आणि मला उपकृत केले. त्याबद्दल माझ्या मनांत कृतज्ञता वसत आहे.

‘ फोटोंचं लग्न नि इतर लघुकथा ’ हा दुसरा कथासंग्रह आज प्रसिद्ध होण्याचा सुयोग येत आहे. माझी ही वाङ्मयसेवा रसिक वाचकांस आवडेल अशी अपेक्षा आहे.

वि. कृ. नेरूरकर

मुंबई, रामनवमी, शक १८६६

फोटोंचें लग्न	५
भाडगांवची शाळा	२५
तयारी	३१
सौंदर्यसिंधु	३८
कवितांचें पुडकें	४४
मिळविला लाल	५४
पोटगी	७४
शेठजींचें लटांबर	८२
काटकसर	९२
भिकारी	९८

फोटोंचं लग्न

ती पुस्तकवाचनांत गढून गेलेली दिसत होती. तो नुकताच येऊन पोंचला होता. त्यानें दरवाजांत पदार्पण केलें, तेथें त्याला कोणीच दिगलें नाहीं. पण घराचें दार उघडेंच होतें.

हलक्या पावलांनीं तो एका विशिष्ट खोलीकडे वळला. खोलीचें दारहि उघडेंच होतें आणि ती पुस्तकवाचनांत गढलेली दिसत होती. तिला थोडीशी चाहूल लागताच तिनें पुस्तक मिटलें आणि मागें पाहिलें, तों तिला त्याची मुद्रा संशयाविष्ट झालेली दिसली. तिच्या पुस्तकाकडे त्याची नजर लागलेली होती.

तो काहीं न बोलतांच आत आला व तें पुस्तक उचलणार, तोंच तिनें तें पुस्तक झटकन पकडलें. त्याचा संशय दुणावला म्हणा, किंवा तें पुस्तक उघडून पाहण्याची इच्छा बलवत्तर झाली म्हणा; पण एक अक्षरहि न बोलतां त्यानें करारी मुद्रा धारण करून पुस्तकासाठीं हात पुढें केला. तो हात पुस्तक मागण्यासाठीं पुढें केला होता व मागणी हुकमी होती हें त्याच्या दृष्टीवरून व मुद्रेवरून स्पष्ट होत होतें.

“बसा तर खरे आधीं या खुर्चीवर.” ती म्हणाली.

“अहं !” त्यानें न बसतां आपला हात अधिकच पुढें नेला.

“प्रत्येक खेपेला आपण मलाच पड व्यायला लावतां; हा पुरुषी वरचढपणा एव्हांपासूनच दिसायला लागला. लग्न झाल्यावर तर मग काय होईल कुणास ठाऊक; पण आतां लग्नाचें तरी कसं काय जमतं...”

असें अर्धवट स्वतःशींच बोलल्याप्रमाणें करीत तिनें पुस्तक पदराखाली धरलें आणि त्यांतून काहींतरी काढून घेऊन, नंतर तें त्याच्याकडे दिलें. त्यानें तें पुस्तक घेऊन बाजूला ठेवलें आणि पुन्हा हात पुढें केलाच.

“छान ! मीं आपली एक मागणी पुरवली. आतां आपण आधीं या खुर्चीवर बसायचं...”

“हं, असं !” त्याला खुर्चीवर बसत असलेला पाहून तीच म्हणाली. याची मुद्रा अधिकच संशयी व हेकेखोर दिसत होती. पण तिने त्याच्या हातावर त्याला पाहिजे असलेली वस्तु न ठेवतां व त्याच्या मुद्रेकडे लक्षाह न देतां त्या पदराखालील वस्तूकडे व त्याच्याकडे ती आळीपाळीने पाहत राहिली. जणू काय तिला त्याच्या मुद्रेवरील कोपाविर्भाव दिसला नव्हता.

त्याच्या जागी दुसरा कोणी पुरुष असता तर त्याने तिच्यावर क्षणार्धांत हल्ला करून आपल्या पीठदार व कसलेल्या बाहुदंडांनी शासन केले असते व ती वस्तु काढून घेतली असती. परंतु या ठिकाणी लटका राग दाखविण्यापलीकडे त्याला कोणतेहि शासन करतां येण्यासारखे नव्हते.

परंतु तो थोडासा चिडखोर होता. तिने ती पदराखाली लपविलेली वस्तु शेवटी त्याच्याजवळ दिली. तो तत्क्षणीच चकित झाला होता, पण आपल्या अंतरंगातील हालचाल आपल्या चेहऱ्यावर दिसू नये म्हणून त्याच्या चाललेल्या प्रयत्नांस यश मिळत नव्हते. त्याची ही मनस्थिति तिने ओळखली.

“कुणाचा फोटो हा ?” त्याच्या या शब्दांत असूया भरली होती.

“आपणांला बोलायला येतं तर ! दहा दिवसांपूर्वी आपण निघून गेला आणि आतां येतांना म्हटलं, आपण एखादी शक्ति संपादून आणि वाक्शक्ति गमावून आलांत कीं काय ?” ती भिस्कीलपणाने सारखी बोलत राहिली होती.

“बुंदे ! जरा थांबशील का ? प्रथम मला हा फोटो कोणाचा आणि तुझ्याकडे कसा आला तें सांग ना !” तो आपल्या हृदयांत शांतपणा प्रस्थापित करण्याचा आव आणून म्हणाला.

“कां बरं ? आपल्याला आवडला का हा फोटो ? आपल्या संग्रहीं ठेवायला पाहिजे असल्यास मी तो आपणांस द्यावयास तयार आहे.”

“आणि तो देणाऱ्याने पुनः मागितला तर ?” अंतरंगाचा ठाव काढण्याच्या हेतूने त्याने खडा टाकला.

“पण तुम्हांला कसा दिसतो हा फोटो ?” तिने जीभ चावून खिजविण्यासाठी मुद्दाम विचारले.

“छान आहे !” तो म्हणाला. आणि तो फोटो ज्या पुरुषाचा असेल तो पुरुष सुंदर, रंगेल आणि छानछोकी असला पाहिजे असे स्पष्ट दिसत होतें.

‘तुझ्या’चं ‘तुमच्या’ झालं का ?

“थोडं लिंबाचं सरबत आणूं का ?” वृंदेने विचारलें, “उष्मा फार होतोय. ”

“काहीं नको. हा फोटो कुणाचा तें तूं अजून नाही सांगितलंस वृंदे !”

“सांगतें ना ! थोडा धीर धरायला कधीं शिकणार ? पण मी त्या फोटोची हकीगत सांगितल्यावर तुमचं चित्त ठिकाणावर राहिल ना ?”

“म्हणजे ! माझं चित्त ठिकाणावर न राहाण्यासारखी त्या फोटोची हकीगत तरी काय आहे ?”

“आहे; तशीच चमत्कारिक ती हकीगत आहे. या गृहस्थांनीं मला मागणी घातली आहे. त्यांनीं हा आपला फोटो माझ्याकडे पाठवून दिला आहे. माझा फोटो त्यांनीं पूर्वीच पाहिला होता...”

“कधीं पाठविलास तो तूं...”

“माझ्या मावशीकडे माझा एक फोटो होता ना ? तो त्यांच्या पाहाण्यांत आला होता; आणि मावशीच्या मध्यस्थीनंच ही मागणी आलेली आहे. मी पाठविला नाहीं बरं जाहिरात देऊन !” शेवटचें वाक्य त्याला चिडविण्यासाठीच फेंकलेलें होतें.

“कसं का असेना ? फोटोंची अदलाबदल तर झालीच. आतां याच्या पुढची पायरी कोणती बरं ?” त्यानें विचारलें.

“याच्या पुढची पायरी म्हणजे मला सांगली हुबळीवरून एकवार जाऊन थायचं आहे. मी मॅट्रिक होईपर्यंत खर्च मामांनींच चालवला आहे. आणि हें स्थळ बरंच श्रीमंत असल्यामुळें मी त्या गोष्टीला संमती द्यावी असं दुमणं मामांनीं मावशीच्या व आईच्या मार्फत सारखं लावलं आहे. ”

“म्हणजे ? तुमच्या आईचं मत इतकं लवचीक आहे का ?”

“मला नाहीं समजलं आपलं बोलणं. आणि इतक्यांत ‘तुझ्या’चं तुमच्या’ झालं का ?” हसत वृंदा म्हणाली.

“कां बरं ? आपले दोघांचे हेतु, विचार, आशा आणि स्नेहसंघटन तुमच्या आईस ठाऊक नाहीं का ? आणि ठाऊक असल्यास तिनं इथवर गोष्टी येण्यास उत्तेजन कां द्यावं ? माझं विचारणं चूक आहे का ?”

थोडा वेळ कोणीच बोललें नाहीं. नंतर खुलासा करण्याकरितां म्हणून तोच पुढें बोलूं लागला,

“ज्या ठिकाणीं परकेपणा असतो, तिथंच बहुवचनी संबोधन संभवतात असं आपण पूर्वी एकदां वादविवाद करतांना ठरवलेलं आहे...”

“हो. आलं आलं ध्यानांत माझ्या. आपण वादविवाद करितांना हें एकच कां, अर्शा अनेक तत्वं ठरविलेलीं आहेत. आपण बी. ए. चा अभ्यास करीत असतांना आपल्या वाचनांत येणारीं गहन गहन तत्वं विचाराकरितां पुढं मांडायचीं, तेव्हां त्यांत मला कांहीं समजलं नसलं तरी मला सुचेल तें मी आपली बहकत सुटत असें. ते मोठे विषय आपण सोडून देऊं. पण गमतीच्या वादविवादांत देखील आपण काय थोडेथोडेके ठराव पास केले आहेत. ‘लढाई आणि प्रीति यांच्या बाबतींत सर्व कांहीं ठीक दिसतं’ ही जुनी इंग्रजी म्हण आपण नव्यानं पास केलेली आहेच. आपल्या पसंतीचां शिक्षा या तत्त्वावर देखील बसविलेला आहेच कीं !” त्याच्याकडे तिरप्या डोळ्यानें पाहात वृंदा म्हणाली.

या बोलण्यांत कांहीं तरी खुबी खास आहे असें त्याला वाटलें, तथापि ती कोणती खुबी असावी याचा अंदाज त्याला होईना.

परंतु त्या तत्त्वावरून त्याच्या डोक्यांत मात्र विद्युल्लता चमकली. त्याची मुद्रा एकदम पालटली. पालटली म्हणजे जराशी प्रसन्न झालेली दिसली. त्याला कांहींतरी सुचलें असावें. तो थोडाच वेळ विचारमग्न होऊन नंतर लगेच म्हणाला,

“अगदीं खरं. तुम्ही म्हणतां...”

“तुम्ही ?” त्याला मध्येच अडवून वृंदा म्हणाली, “पुन्हा ‘तुम्ही ?’ माझ्या हातांत फोटो पाहातांक्षणींच ‘तूं’ चा ‘तुम्ही’ झाला वाटतं ! म्हणजे माझ्या ठिकाणीं परकेपणा आला ? मला मागणी आलेली आहे, एवढीच काय ती गोष्ट घडलेली आहे; असें असून जर मी परकी आणि ‘तुम्ही’ झालें, तर मग तुम्ही परपुरुष या वेळीं माझ्या समोर—मी एकटी माझ्या खोर्लींत असतांना, माझी आई बाहेर गेली असतांना, माझा धाकटा भाऊ शाळेंत गेला असतांना—आणि म्हातारे आजोबा तिकडे आपल्या खोर्लींत बसले असतांना तुम्ही परके पुरुष अगदीं माझ्याजवळ खुर्चीवर येऊन कसे बसलांत हो ? अहो तुम्ही ! आतां बोला ना !”

“वृंदे ! काय भडिमार चालवला आहेस हा...”

लढई व प्रेम यांत सर्व चालतं !

“ओहो ! आतां गंमत झाली. ! आतां खुशाल बोला. ‘तुम्ही’ चा ‘तू’ झाला. आतां माझी हरकत नाही. आतां खुशाल बोला आणि हवं तेवढं बोला...”

“अग पण मला बोळं तर देशील ?”

“हो हो ! बोला ना !”

“मला एवढंच सांगायचं आहे, कीं तो आपला जुना ठराव मला अगदीं पूर्णपणे मान्य आहे. लढई आणि लग्न यांत सर्व कांहीं खपण्यासारखं असतं. मात्र तुला हें तत्त्व पूर्ण पसंत आहे ना ? नीट विचार करून सांग...”

“तो विचार तुम्हीच करा. मला तर तें अगदीं कबूल आहे. लढई आणि प्रेम यांत सर्व कांहीं चाललं पाहिजे, असं माझं ठाम मत आहे.” असें बोलून ती बाहेर जाण्याची तयारी करूं लागली. तोहि उठला, इतक्यांत वृंदेचा भाऊ गाळेंतून आला. त्यानें आंत पाहातांच म्हटलें,

“मोहनराव, बाहेर तुम्हांला कोणीतरी बोलावीत आहे.”

तें ऐकतांच तो, मोहनरावच तो, जलदीनें निघाला. सायकल घेऊन रस्त्यावर गेला. तेथून त्याला बोलावणारा कोण तो दिसलाच. त्यानें सायकल चालू केली.

त्याच्या मागोमाग वृंदाहि झपाझप चालू लागली. तिला रोजच्याप्रमाणें व्यायाममंदिरांत जावयाचें होतें. मॅट्रिकच्या परीक्षेंत ती यथातथाच मार्क मिळवून जेमतेम सुटली होती. पण व्यायामांत ती पहिल्या नंबरची विद्यार्थिनी होती आणि म्हणून कन्या-व्यायामशाळेंत ती निर्वैतन व्यायाम-शिक्षिकेचें काम करीत होती. तो तिच्या आवडीचा विषय होता.

: २ :

त्या शहरांत सर्व विद्यार्थ्यांत शारीरिक बल-संवर्धनाच्या विषयांत चढाओढ लागली होती. पुरुष विद्यार्थ्यांत-हायस्कूल व कॉलेज-मोहन पहिला आला आणि विद्यार्थिनींत वृंदा पहिली आली होती. वृंदा हायस्कूलची विद्यार्थिनी आणि मोहन कॉलेजचा विद्यार्थी होता. व्यायामसंमेलनाच्या व इतर प्रसंगांनीं त्यांना एकत्र येण्याला संधि मिळाली, ओळख झाली, स्नेह जमला. त्यांचीं मनें परस्परांकडे पूर्वीच आकृष्ट होऊं लागलीं होती. त्यांचा सहवास होऊं लागला. वृंदेला श्रीमंतांबद्दल

एक प्रकारचा तिटकारा होता. नुसतें खाऊन पिऊन सुखी असणारे, आंग मुडून मेहनत करण्यास तयार असलेले, आपत्काळी उपयोगी पडण्यापुरता द्रव्यसंचय करण्याची इच्छा बाळगणारे असे लोक तिला चांगले वाटत. या तिच्या कल्पना वाईट नव्हत्या. त्या कल्पना अयोग्य असं म्हणण्याची मोहनची छाती नव्हती. पण त्याचे वडील साधारण कंजुष वर्गात मोडणारे असून, चांगले सधन व शेतवाडी, बंगला बगीचेवाले गृहस्थ होते. ते बडे सरकारी ऑफिसर होते; एक दोन वर्षांत ते पेन्शनर व्हावयाचे होते आरंभी मोहनने आपली परिस्थिति वृंदेपार्शी सांगण्याचा जेव्हां जेव्हां प्रसंग आला, तेव्हां तेव्हां वरील वस्तुस्थितीपैकी बऱ्याचशा गोष्टी त्याने लपवून ठेविल्या होत्या. मी एक गरीब स्वभावाचा व साधारण सुखी परिस्थितीचा विद्यार्थी आहे असेच त्याने तिला मासविले होते. श्रीमंतीत जे दोष असतात ते आपल्यांत उतरणार नाहीत अशा खात्रीनेच त्याने वरील लपंडाव केला होता. वृंदा श्रीमंतीला भीत नाही, श्रीमंतीच्या पडद्याआड लपलेल्या दुर्गुणांना आणि पातकाला भिते हे त्याला पक्के ठाऊक होते. जगांतील श्रीमंतांत अमले दुर्गुण असले तरी आपल्या कुळांत ते नाहीत हे सांगणे व वृंदेला पटवून देणे अगदी अशक्य होते.

वृंदेच्या आईला मात्र आपला जांबई श्रीमंत असावा असे वाटे. वृंदेशिवाय बाकी सर्वांचे मत तसेच होते. म्हणूनच हे नवे स्थळ आल्यापासून वृंदेच्या आईला आनंद झाला असावा असे मोहनला वाटे. पण मोहन मात्र दुहेरी संकटांत पडला होता.

बी. ए. झाल्यावर आपण नोकरी धरणार अगर अन्य शक्य तो व्यवसाय पतकणार असे तो सांगत असे. वृंदेनेहि मॅट्रिक झाल्यावर लग्नाचे पाहावयाचे ठरवले होते. तिला पुढचा अभ्यास करावयाचा नव्हता, करता येणेहि शक्य नव्हते. तिच्याहि मनांत मामावर अवलंबून न राहाता आपण कोठे तरी एखाद्या संस्थेत नोकरी धरून स्वावलंबी व्हावेसे होते. पण लग्नाची अडचण मध्यंतरी यावयाची तिचे काय ?

वृंदा आणि मोहन यांचा सहवास वाढत असलेला दृष्टोत्पत्तीस येतांच वृंदेच्या आईने वृंदेला सावधगिरीची सूचना दिलेली होती. फार श्रीमंत स्थळ पतकरावयाचे नसले, तरी साधारण श्रीमंत ते असावे; आणि तसे ते असल्याची

हिला अंतःकरण नाही कीं काय !

ऋतःची खात्री झाल्याशिवाय भावनावश होऊन आयुष्याचा नाश कोणीही करून घेऊं नये असा तिचा वृंदेला नेहमींचा उपदेश असे.

“मी कधीं तशी फसायची नाही.” असें वृंदा आईला खात्रीपूर्वक सांगत असे. आणि तिच्या शब्दावर तिच्या आईचा पूर्ण भरंवसा होता.

वृंदा खुल्या वातावरणांत वागणारी, धाडसी, धीट, निर्भीड व साहसप्रिय होती. ती उफाळ्याची आणि व्यायामप्रिय असल्यामुळे तिच्या वयाच्या मानानें ती बरीच पुढें दिसे. तिच्या लावण्याला आरोग्यदेवतेचा कृपाशीर्वाद मेळाला होता. त्यामुळे तिचें सौंदर्य इतकें रेखीव, इतकें भरगच्च आणि इतकें उठावदार दिसे, कीं चित्रकार व शिल्पकार यांचे डोळे स्तिमित व्हावे. पण तिच्यांत मार्दवहि होतें. मात्र नेमळटपणा नव्हता. त्यामुळे जी नजर नेर्विकार नसेल ती तिच्या नजरेस भिडणेंच शक्य नव्हतें.

त्या संस्थेंत ती व्यायाम शिकविण्यास म्हणून जात असे, त्या संस्थेमार्फत सर्वसाधारण व्यायामक्रम ठरविण्याकरितां म्हणून लहानसें तज्ज्ञांचें संमेलन भरलें होतें. बरेचसे व्यायामशास्त्रज्ञ जमले होते. वृंदा व मोहन या सभेचें काम आटोपल्यावर जावयास निघालीं. त्या दिवशींच्या संवादानंतर मोहन वृंदेच्या घरो गेलाच नव्हता. क्वचित् मध्यंतरी कुठें गांठ पडल्यास आपण नोकरीच्या शोधांत आहों असें तो सांगत असे. वृंदेला दुसरें स्थळ आल्यामुळे ती लवकरच दुसऱ्याची होणार आणि या इतक्या महत्त्वाच्या गोष्टीबद्दल वृंदेला कांहींच का वाटूं नये ? आपण असली व्यायामप्रिय मुलगी निवडण्यांत चूक तर नाही केली ? दुसरी एखादी भावनामय मुलगी असती, तर तिनें इतक्यांत आपल्याला पत्रें किती पाठविलीं असतीं, अश्रु किती काढले असते, आणा शपथा किती वाहिल्या असत्या आणि प्रेमाविष्करणाचे अन्य मार्ग किती धुंडाळले असते. पण ही वृंदा उलट साऱ्या गोष्टी हशावारीच घालवते ! हिला अंतःकरण नाही कीं काय ? कीं व्यायामाचा असला परिणाम पुरुष-मनावर न होतां स्त्री-मनावरच असा चमत्कारिकपणें घडून येत असतो ?

आपण काय करावें हें त्याला सुचत नव्हतें. वृंदा काय करते हेंच त्याला पाहावयाचें होतें. आणि ती करील तदनु रूप आपण तरी कांहीं धडपड करून पाहावी असें त्यानें ठरविलें होतें.

“बरं, मी जातों या बाजूला.” एका तिळ्यापाशीं येतांच मोहन म्हणाला.

त्याची न बोलकी आणि विचारमग्न चर्चा तिनें ताडली होती. तिच्याहि पत्नाची हुबेहुब तशीच स्थिति झाली होती.

“कां ? पुढच्या रस्त्यानें जा ना ?” मोहन विचारांत पडला. ही आपणांला घरापर्यंत देखील बोलावीत नाहीं ! पुढच्या तिळ्यावरूनच जा म्हणून सुचविते आहे. घरीं जर तिनें बोलाविलें असतें, तर मोहनच्या मनाला थोडा धीर आला असता. त्यामुळें नकार देण्याचें त्यानें ठरविलें.

“मला या चार दिवसांत बाहेरगांवीं जावं लागणार आहे.” वृंदा म्हणाली.

“कोणत्या वाजूला ?” मोहननें पृच्छा केली.

“माझें लग्न लवकर ठरवायचें आहे व त्या दिवशीं सांगितलेलेंच स्थळ शेवटीं त्यांनीं मला न विचारांत ठरवूनहि टाकलें असं ऐकतें.” ती थोडीशी नाखुशी दर्शवून म्हणाली.

“मग काय झालं त्यांत ? वडील माणसं करतील तें लहान मुलांच्या कल्याणाचंच करतील.” मोहननें मुद्दाम वाण सोडला.

वर्मी लागलेला वाण तिथंच राहूं देत वृंदेनें उत्तर केलें, “पण मला कोणांच का विचारूं नये ?”

“कशाला विचारायला हवें ? आज्ञाधारक मुलांना स्वतःची अशी निराळी आवड असावयाची नाहीं हें वडील माणसांना टाऊक असतें. तुझं तसं निराळं त्यांच्या विरुद्ध मत तर नाहीं ना ?”

“पण मला त्या गृहस्थाचा स्वभाव, गुण वगैरे काहींच माहीत नाहीं. शिवाय नेहमींच्या बाहुलाबाहुलीच्या लग्नासारखीं ठरीव पद्धतीचीं लग्नं मला आवडत नाहीत.” असें म्हणून वृंदेनें मोहनच्या चेहऱ्याकडे पाहिलें. अजूनहि तो विचारमग्न होता.

“मग काय वेत आहे तुझा ?”

“मला वाटतं, काहींतरी करून या गृहस्थांची माहिती मिळवावी. मग त्यापूर्वीं मला मामांना आणि मावशीला भेटतां आलं तर अधिक चांगलं होईल.”

“मग त्यांत काय अवघड आहे ? यावं जाऊन मिरजेवरून. कधीं निघणार आहेस ?”

“बहुतेक परवांच निघावं म्हणतें मी. कारण लग्न थेत्याच आठवड्यांत

धरलं आहे असं ऐकतें.”

“ठीक आहे, अच्छा!” मोहन म्हणाला. वृंदा आपल्या घराकडे निघाली. मोहन सायकलवरून दुसरीकडे निघाला.

थोड्याच अंतरावर त्याला त्याचा एक मित्र भेटला.

“कसं काय मोहनराव? कुठपर्यंत आला आहे तुमचा रोमान्स?”

“रोमान्स कसला न काय? मला घरी जाऊन थायचं आहे, तोंपर्यंत माझी एकटोन कामं मी तुझ्यावर सोपविणार आहे. तुझ्याकडेच येत होतो मी.”

“काय बर कामं आहेन तुझीं? तुझीं कामं असायचीं म्हणजे रोमान्सचीं. हं, काय आहेत कामं?”

“कॅन्टोन्मेंटमधील अर्देसर फोटोग्राफरकडे जायचं आणि त्याच्या स्टुडिओमधील एक अतिशय सुंदर असा तरुण मुलीचा फोटो घेऊन तो ताबडतोब मी देतो त्या पत्त्यावर पाठवून द्यायचा. मला तोंपर्यंत बऱ्याच गोष्टी उरकायच्या आहेत.” असं म्हणून एका नोटपेपरच्या तुकड्यावर चार ओळी लिहून त्याने त्याच्याकडे दिल्या आणि तो पुढे निघाला. पण लगेच तो मागे फिरला: कारण त्याच्या मित्राने त्याला हांक मारली होती.

“तू कधी जाणार घरीं आपल्या, बेळगांवला?” त्याच्या मित्राने त्याला विचारलं.

“मी परवांच रात्रीं जाईन मेलनं बेळगांवला.” मोहनने त्याला ऐकू जाईलसं मोठ्याने ओरडून सांगितलं आणि तो पुढे निघाला. जातांना त्याच्या जवळूनच चार पांच मुलांचा घोळका चालला होता, त्यांतील एका मुलाने मोहनच्या तोंडांतील शब्द ऐकून मोहनकडे पाहिले होते. मोहन सायकलवरून घाईने पुढे निघाला.

: ३ :

त्या रात्री मेलला फार गर्दी होती. मोहन पूर्वीच स्टेशनवर आला होता व तो गाडीत बसावयास येणाऱ्या पॅसेंजरांकडे पाहात राहिला होता. थोड्या वेळाने वृंदा आली व तिकिट काढावयास जाऊ लागली. मोहनने लगेच तिला गाठलं. तिच्या हातांत फक्त एक पुस्तक होतं. बॅग आणि विछाना हमालाच्या डोकीवर होता.

“आपलीं दोघांचीं तिकिटं मीं पूर्वींच काढून ठेवलीं आहेत; नाहीं तर मिळालीं नसतीं आयत्या वेळेस.”

“असं ?” विचार करीत वृंदा म्हणाली.

“कां? संकोच वाटत असल्यास मीं पैसे घ्यावयास तयार आहे.”

“मी तेंच म्हणत होतें. पण तुम्ही कुठवर निघालां आहांत ?” वृंदेनें विचारलें.

“मी वेळगांवपर्यंत जाणार आहे. तुला मावशीकडे हुबळीला जायचं आहे ना ?” मोहननें विचारलें.

“मी तोच विचार करीत होतें. हुबळीहून येऊन मिरजला उतरावं, कीं मिरजेला आधीं उतरून मग हुबळीला जावं याचा अद्याप निश्चय होत नाहीं.”

“मी त्यावर एक उपाय सुचवतो तुम्हांला. एक मात्र अगोदर सागून ठेवतो, कीं पूर्वीं जरी आपण कांहींहि ठराव पास केले असले, तरी ते आता तसेच पाळले पाहिजेत असं कांहीं नाहीं. तेव्हां मी आतां ब्रोलतांना ‘तुम्ही,’ ‘तुम्हांला’ असंच म्हणेन आणि तुम्हींही त्याला आडकाठी धेऊं नये.”

इतकें बोलणें होईतो, एक बोहरी समोरून जात होता, त्यानें वृंदेस ओळखलें. आदरपूर्वक त्यानें वृंदेस हाक मारली आणि विचारलें,

“आज आहेत का कांहीं जिन्नस तयार ?”

वृंदेनें झटपट हमालास हाक मारून मार्गे परतविला आणि बॅग उघडून पोतकामाचे व विणकामाचे कांहीं सुंदर नमुने दाखविले. बोहऱ्यानें ते मोठ्या खुर्षीनें सगळेच घेतले व मागचा हिशोब आणि आतांच्या खरेदीचा मिळून एकंदर सत्तेचाळीस रुपये दिले आणि नवीन नमुन्यांची ऑर्डर देऊन तो चालता झाला. त्याच्याबरोबर दुसरा एक चावट मित्र होता. तो सारखा वृंदेकडे टक लावून पाहात होता. जाऊं लागतांच तो वृंदेविषयीं चेष्टेखोरपणानें कांहींसें बोलला, त्यावर त्या माल घेणाऱ्या बोहऱ्यानें त्याची चांगलीच कानउघाडणी केली. तें त्यांचें संभाषण या दोघांच्याहि कानावर अर्धवट आलें होतें.

त्या सत्तेचाळीस रुपयांतून आपल्या सेकंडक्लास तिकिटाचे पैसे लगेच तिनें बाजूला काढून खिशांत ठेविले.

गार्डीत गर्दी अतिशयच होती. मोहनने सेकंडक्लास बर्थस् राखून ठेविले होते म्हणून बरें झालें.

गाडी निष्वावयास थोडासा अवकाश होता. नीटपणें बसल्यावर वृंदेने विचारलें,

“तुम्हीं माझं तिकीट कोणत्या स्टेशनचं काढलं आहे ?”

“तुम्हांला कोणत्या स्टेशनचं पाहिजे ?”

“म्हणजे ? तुम्ही सगळ्या स्टेशनचीं तिकिटं काढलीं आहेत कीं काय ?”

“कोणीहि पॅसेंजर कांहीं एकाच खेपेस सगळ्या स्टेशनांची यात्रा करीत नाही. ”

“पण मी कुठं उतरणार हें तुम्हांला कसं समजलं ?”

“मला नाहीच समजलेलं अजून. मी तुमचं मिरजेचं तिकीट काढलेलं आहे. ”

“ठीक आहे. हे ध्या आपले पैसे. ” मोहनने पैसे घेतले.

“बरं, तुम्ही जो उपाय सुचवतो म्हणालां होतां, तो काय बरं ?”

“तो सांगतो आतां. ” कोठल्याशा मासिकाचा अंक वाचण्यासाठीं बाहेर काढीत मोहन म्हणाला. वृंदेने आपलें बॅगेतलें सामान काढून वीणकाम सुरू केलें होतें.

“मी असं सुचवितों, कीं तुम्हीं मिरजेला अथवा हुबळीला न उतरता बेळगांवला यावं माझ्याबरोबर. ”

“कां ? तिथं तुमचं घर आहे कीं काय ? तुमचं घर कुठसं दुसरीकडेच आहे म्हणतां ना ?”

“माझ्या घरीं यायचं असेल आमचं घर पाहायला, तर उत्तमच आहे; पण आज मी बेळगांवला आईला भेटायला चाललों आहे. आई आजारी असल्यामुळें तिला ठळकवाडीस एक भाड्याचं घर घेऊन हवेसाठीं ठेविली आहे. माझी धाकटी बहीण देखील तिथंच आहे. वडोल विजापूरला नोकरीच्या गांवीं आहेत. मी घरीं यायला पुष्कळ दिवस बघत होतो, पण आज जुळलं. मी येणार म्हणून इकडे बहिणीला आणि तिकडे बाबांना कळवून ठेवलं आहे. बाबाहि मला लग्न करून घेण्याविषयीं टुमणं लावीत आहेत. मला त्यामुळें जरा अस्वस्थ वाटल्यासारखं होत आहे. ”

“असं वाटण्याचं कारण ?” वृंदेनें आतुरतेनें विचारलें.

“कारण कांहीं तसं विशेष नाहीं म्हणण्यासारखं, पण मग तुमचा विचार काय ठरला ?”

वृंदा विचारांतच राहिली. तितक्यांत वरच्या बर्थवर एक तिसरा पॅसेंजर आला. गाडी सुटण्याची वेळ झाली. त्यांना आतां आपलें बोलणें आटोपणें भाग होतें.

“मला देखील चारसहा दिवसांमागं माझ्या एका मावसबहिणीचं पत्र आलं आहे. तिच्या नवऱ्याची बदली हल्लीं राहापुरला झाली आहे. तिलाहि मला भेटायचं आहे. स्टेशनवर येईपर्यंत माझा बेत ठरला नव्हता; पण आतां माझा प्रोग्राम मीं ठरवला...”

“ऐकूं तर खरा...” मोहननें जिज्ञासापूर्वक विचारलें.

“मी प्रथम तुमच्याबरोबरच उतरतें, दुपारून माझ्या मैत्रिणीकडे जाईन. ठरला माझा बेत.”

“ठीक आहे. तसंच करावं असंच मलाहि वाटतं. मलाहि याच खेपेस धंद्यांत पडावं, कीं नोकरी पतकरावी तें ठरवून टाकायचं आहे. धंद्यांत पडण्याचाच माझा बेत आहे व त्याची पूर्वतयारी करण्याकरितांच मीं इतके दिवस काढले.”

इतकें बोलणें झाल्यावर मग कोणी कांहीं विशेष बोललें नाहीं. वृंदा आपलें काम करीत बराच वेळ बसली होती. मोहन मात्र वाचीत पडला होता.

परंतु त्याच्या डोक्यांत बरेचसे विचार घोळत होते. वृंदेच्या वर्तनावरून तिचें अंतरंग त्याला ओळखतां येईना. आजपर्यंत एकाहि पुरुषाला तिनें वागण्यांत अगर बोलण्यांत मोहनच्या इतकी सलगी करूं दिली नव्हती. एकंदर रागरंगावरून ती आपणांस अनुकूल आहे असें त्याला खात्रीपूर्वक वाटत होतें. लग्न जुळल्याची वार्ता ही निव्वळ गप्प म्हणावी, तर तो फोटो आणि त्याच कामासाठीं मामाचें आणि मावशीचें मत घेण्यासाठीं ही निघाली होती. ज्या दिवशीं तो फोटो वृंदेच्या हातांत मोहननें पाहिला, त्या दिवशीं वृंदेच्या आईकडे लग्नाच्या गोष्टी काढण्याच्या हेतूनेंच तो आला होता. तिची आई आपल्याकडे कांहीं बोलेल म्हणून इतके दिवस वाट पाहून त्याची निराशा झाली. स्वतः गोष्ट काढण्यांत त्याला कमीपणा व

कशी काय मैत्री जमते पाहा बरं!

लाज वाटत होती, पण त्या दिवशी त्या विषयास निराळीच दिशा लागली आणि त्या दिशेने वाहात जातां जातां मुक्काम येथवर येऊन ठेपला. मोहन अशा प्रकारच्या विचारांत मग्न असतां मधूनमधून वृंदेच्या सुमधुर लावण्याकडे चोरनजरेने पाहात असे व नंतर डोळे मिटून भविष्यकाळच्या अंधारांत डोकावून पाही. जणू काय वृंदेच्या मुखचंद्राचा एकेक किरण त्याला भविष्यकाळची वाटचाल चालण्यांत मार्गदर्शक होत होता.

वृंदेच्या मनाची स्थिति देखील तशीच झाली होती. तिसरा पॅसेंजर आला, तेव्हां त्या दोघांच्या जिवाला हायसें वाटलें. वृंदेला आपण टाकलेलें पाऊल योग्य आहे कीं नाहीं याची शंका वाटत होती. ती मनाची खंबीर होती. तिनें मोहनच्या त्रिन्हाडीं जायचा बेत केला. मोहनची बहीण आणि आई आपणास उद्यां पाहावयास मिळतील; पण मोहनबरोबर आपण जात आहोंत व त्याच्या घरी राहाणार आहोंत या आपल्या वागणुकीबद्दल त्या मंडळीला काय वाटेल? या व इतर काल्पनिक प्रकारांचा विचार करतां करतांच तिला झोंप येऊ लागली. हातातलें काम ठेवून व अंग बंद करून ती झोंपी गेली.

: ४ :

बेळगांव स्टेशनवर गाडी येतांच वृंदा आणि मोहन खाली उतरलीं. भिरज ते बेळगांवपर्यंतचा 'एक्सेस चार्ज' मोहननें देऊन टाकला आणि मोटारवाल्याला खूप केली. मोटार चालू झाली. थोडक्याच वेळांत ती दोघे एका टुमदार बंगल्यांत उतरलीं. त्यांचें सामान फारसें नव्हतेंच. ड्रायव्हरनें त्रिछाने काढून खाली ठेवले, मोलकरीण ते आंत घेऊन गेली.

“आपला गडी गांवीं गेला आहे दोन दिवसांसाठी, तो आज येईल, दादा.” एक तरुण मुलगी बाहेर येऊन म्हणाली. ती चलाख आणि सुंदर होती. हीच ती मोहनची बहीण असें वृंदेनें ठरविलें.

“कुसुम,” मोहन म्हणाला, “यांची तुझी कशी काय मैत्री जमते पाहा बरं. या संध्याकाळपर्यंत आपल्याकडे पाहुणचाराला राहातील. त्यांना वरती माडीवर ने आणि मग स्नानासाठीं खाली घेऊन ये.”

कुसुम आणि वृंदा वर गेल्या. मोहन कपडे उतरीपर्यंत त्याची आई बाहेर आली होती, तिच्याबरोबर बोलत तो घरांत गेला.

वृंदेच्या लक्षांत येऊन चुकलें, कीं काहींतरी गडबड त्या घरांत चालली

फोटोचं लग्न

आहे. माडीवरून खाली उतरल्यापासून तिची चर्चा पार बदलून गेलेली भेहनच्या लक्षांत आली. तो कशाचा परिणाम तें त्यानें ताडलेंच. घरांत बोलणीं चाललीं असलीं तरी तीं लग्नाचींच असत. सणगें घेण्याबद्दलच्या गोष्टी तर तिनें दोनतीनदां ऐकल्या होत्या. घरांतला गडी बाहेर गेला होता तो देखील असल्याच कांहींशा कामगिरीवर गेला होता, असें तिला समजलें होतें.

दुपारीं जेवणाचा वेळ झाला. वृंदा जवळच होती. मोहननें कुसुमला बावांचें पत्र आणून वाचावयास सांगितलें.

“××× तूं इतक्यांत ठळकवाडीला आला असशील अशा समजुतीनें हें पत्र ठळकवाडीच्याच पत्त्यावर पाठवीत आहे. मागील पत्रांत कळविल्याप्रमाणें हें स्थळ मीं कायम केलें आहे व तुझी त्याला पसंती आहेच. तेव्हां हें लग्न लवकरच उरकावे असा माझा बेत आहे व त्याप्रमाणें सर्व तयारी करावयाची आहे. बाकी मजकुराचें पत्र मागाहून पाठवितों. ×××”

विशेष कांहीं बोलणें झालें नाहीं. फक्त “ठीक !” असें मोहननें म्हटलें व तो निघून गेला. वृंदा व कुसुम जेवायला बसलीं. बरोबर मोहनची आईहि होती. सैपाकीणबाई वाढीत होती.

जेवणें झाल्यावर मोहन माडीवर एकदां जाऊन आला. वृंदेला दिलेल्या खोलींतून खाली उतरत असतां त्याची व कुसुमची नजरानजर झाली. वृंदेचें तिकडे लक्ष नव्हतें.

वृंदा आणि कुसुम माडीवर गेल्या. तिनें त्या ठिकाणच्या टेबलाच्या ड्रॉअरमधील फोटो पुनः एकवार बाहेर काढून पाहिला; आणि तो जागच्या-जागीं ठेवून ती जवळच तिच्यासाठीं तयार ठेवलेल्या बिछान्यावर कलती झाली. तिची मुद्रा दुःखित झालेली दिसत होती.

“झांपायचं आहे का ?” कुसुमनें विचारलें.

वृंदेनें मानेनें नकार दर्शविला.

इतक्यांत खाली कोणी हाक मारीत असल्याचें ऐकून कुसुम खाली गेली, तोंच मोहन वर आला.

“तुम्हांला बरं वाटतं ना ? शहापूरला किती वाजतां जायचं ? गाडीवाला गेला होता तो आतां आला आहे नुक्ताच.”

मोहनच्या या बोलण्याला वृंदेनें कांहींएक उत्तर दिलें नव्हतें; पण तिच्या

मनांतून पुष्कळ बोलायचें होतें असें तिच्या बोलूं इच्छिणाऱ्या मुखचर्थेवरून दिसून येण्यासारखें होतें. इतक्यांतच कुसुम मोहनकडे एक छापील काडूं वेऊन आली.

“दादा, खालीं छापखान्याचा माणूस हें काडें तपासून घेण्यासाठीं आला आहे व हें त्यांचें पत्र आहे ”

मोहननें उभ्या उभ्याच तें पत्र वाचून पाहिलें व तो फारच रागावला. त्यानें आरामखुर्चीवर बसतां बसतां त्या पत्राचे तुकडे तुकडे केले.

“काय ही बाबांची घाई. बाकी सगळ्या गोष्टी झाल्या तरी हरकत नाही, पण माझ्या लग्नाच्या आमंत्रणपत्रिकासुद्धां छापून ध्यावयाची घाई कशाला करायला हवी होती ?”

असें म्हणून त्यानें ती लग्नपत्रिका मोठ्यानें वाचून दाखविली.

“शाबास ! आमचा मुलगा मोहन; तमक्याची मुलगी तमकी ! अमका सुहूर्त ! अन् तमकं ठिकाण. वाच कुसुम तूंच ती पत्रिका !” असें म्हणून ती पत्रिका मोहननें कुसुमच्या अंगावर फेंकली. कुसुम आणि वृंदा एकाच ठिकाणीं बसल्या होत्या. कुसुम ती पत्रिका स्वतःकरितां म्हणून वाचूं लागली, पण वृंदेला ती चक्रे दिसत होती.

मोहन धडपडून खालीं रागानें पाय आपटित गेला. कुसुमनें ती पत्रिका तिथेंच टाकली आणि तीहि मागोमाग गेली. तीं दोघें गेल्यावर वृंदा ती पत्रिका उचलून घेऊन वाचूं लागली. तिचें मस्तक फिरूं लागलें. तिला रड्याचा हुंदका आवरेना. तिच्या डोळ्यासमोर काजवे चमकूं लागले. काय करावें हें तिला मुळींच सुचेना. एकवार वाटे, आपण पुनः मार्गे परतून आईकडे जावें आणि तिच्या कुशीत तोंड घालून पोटभर रडावें. एकवार वाटे, खरोखरच मामांकडे जावें आणि परिस्थितीचें विस्मरण होतें कीं काय तें पाहाण्याचा प्रयत्न करावा. तथापि येथून निसटायें कसें ? इतकी ती धीराची, पण गात्रें गळाल्यासारखें तिला झालें. पुनः तिला वाटे, कीं शहापूरला आपल्या मावसवहिणीकडे जाऊन दोन दिवस घालवावे. पण तो विचार तिनें मनांतून धुडकावून लाविला. कारण शहापूर बेलगांव-ठळकवाडीच्या अगदीं जवळ असल्यामुळे मोहनच्या लग्नाचे प्रतिध्वनि तिच्या कानांत एकसारखे पडत राहिजे असते. मोहनसारखा कठोर पुरुष दुसरा कोणी

फोटोचं लग्न

पुरुष जातीत असेल असे तिला वाटेना. या वेळीं कोणीतरी जवळ पाहिजे होतें. तिला कोणाच्या तरी आधाराची आवश्यकता होती. अचानक त्या मार्डीतून उडून जर तिला जातां आलें असतें, तर तिला बरे वाटलें असतें. कारण यापुढें कोणत्याही गोष्टीत मोहनची मदत तिला ध्यावयाची नव्हती. परंतु करते काय ? येऊन पडली मोहनच्याच घरांत. शिवाय तें घर भाड्यांन म्हणून मोहन म्हणाला होता; पण तें तिला बिलकूल खरें वाटेना. तिला अशा प्रकारें काय करूं आणि काय नको असें होऊन ती तळमळत असता मोहनच वर आला.

“तुम्हांला शहापूरला जायचं आहे ना ? गाडी जोडायला लावली आहे खालीं.” मोहन म्हणाला. पण वृंदेच्या स्थितीकडे पाहून त्यानें मान फिरविली आणि तो खालीं उतरला. वृंदेच्या मानसिक यातना तिच्या मुखावर प्रतिबिंबित झाल्या होत्या, त्या त्याच्यानें पाहावेनात. पण त्यापूर्वी त्याच्याहि मनाला तशाच यातना झालेल्या होत्या.

इतक्यांत कुसुम वर आली. तिला पाहातांच लिहिण्याचें साहित्य वृंदेनें मागितलें आणि ती लिहावयास बसली. बराच वेळपर्यंत ती लिहीत होनी. तिनें आपलें लेखन आटोपल्यावर तो कागद एका लिफाफ्यात धालून, बंद करून त्याच्यावर मोहनचें नांव लिहून तो तिनें कुसुमकडे दिला आणि कुसुमलाच फक्त ‘येतें’ म्हणून ती तडक गाडीत जाऊन बसली. गाडीवाल्याला तिनें आपल्या मावसबहिणीच्या विन्हाडाचा पत्ता सांगितल्या आणि गाडी चालू झाली.

ती निघून गेल्यानंतर कुसुमला दुसरीकडे काम लावून मोहन मार्डीवर गेला त्यानें इकडे तिकडे पाहिलें आणि कुसुमच्या हातून मिळालेलें पत्र उघडलें.

‘× × × × × × एकंदरीत शेवटीं हा असा परिणाम झाला. आता तुमचें लग्न होणारच आहे. त्या अर्थी माझे मन उघडें करण्यास मला संकोच वाटण्याचें कारण नाहीं. मीं फोटो दाखविला तो मला माझ्या एका मैत्रिणीच्या पुस्तकांत खुणेसाठीं घातलेला मिळाला. तुमची गंमत करण्याकरितां म्हणून मीं त्या दिवशीं त्या फोटोचा तसा उपयोग केला. वेळ फार विखारी होती. मला तशी दुष्ट बुद्धि सुचली. तुमचें मन तपासून पाहावें अशी मला बुद्धि झाली. पण तुमचें मन चंचल असेल असें मला वाटत नव्हतें. मी

मात्र फसणार होतें. माझे लग्न ठरलें आहे असें जें मी सांगितलें तें केवळ त्याचा तुमच्या मनावर काय परिणाम होतो हें पाहाण्याकरितांच सांगितलें होतें. शिवाय तुमचें घर व घरची मंडळी पाहावयास मिळावी अशीही माझी मनांतली इच्छा होती. दरम्यान तुमची वाग्दत्त वधू लायाचित्राच्या रूपानें तुमच्या टेबलाच्या खणांत असलेली मी पाहिली. थोडक्याच वेळांत लग्न-पात्रिका आलेलीहि पाहिली. आपल्या वडिलांचें पत्रहि ऐकलें आणि मी समोर असल्यामुळेंच केवळ मनास थोडी लाज वाटून हें लग्न आपणास पसंत नसल्याचा आपण केलेला कांगावाहि पाहिला. सर्व नाटक पाहिलें, यांत माझ्या जन्माचें मात्र नाटक झालें! अखेरपर्यंत मला कांहींएक थांग लागूं दिला नाही. मी खरोखर फसणार होतें, यांत मात्र शंका नाही. याउपर आपली भेटहि होऊं नये व पत्रव्यवहारहि होऊं नये अशी माझी इच्छा आहे. पुढच्या आयुष्याची रेषा रेखाटून मला यापुढें जीवितयात्रा कशी आणि कोणच्या मार्गानें चालवावी याचा विचार करावयाचा आहे. ईश्वर आपणास सुखी ठेवो. माझे बावा देवाच्या घरीं गेले. आज माझ्याबरोबर माझी आई आणि मांणें माझा धाकटा भाऊ नसता तर-तर मी निराळाच मार्ग धरला असता. परंतु-जाऊं द्या. × × × × ”

पत्र वाचल्यावर मोहनच्या डोळ्यांत अश्रु उभे राहिले. वृंदेच्या थट्टेचा पहिला परिणाम मोहनच्या मनावरहि असाच झाला होता. पण लगेच त्यानें डावाला डाव लढवावयाची जय्यत तयारी केली. त्यानें ओळखलें, कीं वृंदेचा डाव फसवेगिरीचा खास आहे. कदाचित् नसलाच असें निदर्शनास आलें तर मग पुढचें पुढें पाहातां येईल. पण तिला ठळकवाडीला आणून तोडीस तोड दिल्यावर ती मर्दानी मनाची हिंमतवान वृंदा दुसरा उलट डाव टाकल्याशिवाय राहावयाची नाही अशी त्याची पक्की खात्री होती पण प्रेमाच्याच बाबतींत तेवढी धीराची खंबीर वृंदामुद्गां इतकी विरघळून जाईल अशी त्याची मुळींच कल्पना नव्हती. त्यानें लगेच सायकल काढली आणि शहापूरचा रस्ता धरला.

धमनी शहापूरच्या रस्त्याला लागल्यानंतर गाडीवाल्यानें पाहुणीबाई बोलते कीं काय हें पाहाण्याचा प्रयत्न सुरू केला होता. खरें म्हटलें, तर आपल्या धन्याच्या घरीं आतां लग्नसमारंभ असल्यामुळें त्याला साहजिकच फार आनंद

झाला होता. तो गाडीवाला जात्याच उल्हासी, मनमोकळा आणि बोलका होता. गाडीवाला या नात्याने धन्याच्या घरच्या लग्नसमारंभात आपल्याला एक प्रकारचे महत्त्व येणार असे त्याला वाटत होते. पाहुण्याला धानंदांत भागीदार करण्याच्या हेतूने तो मधूनमधून मार्ग वळून बोर्ड लागला.

“तुमी न्हानार व्हय लगीन व्हयीस तवर ?”

“कुठलं लगीन ?” आपल्या मनांतलं दुःख दुसऱ्यास दिसूं न देतां लपवून ठेवण्याच्या उद्देशाने वृंदेने विचारलें.

“हें कुसुमताईचं लगीन, आज दुसऱ्या कुनाचं असायचं ? दादासाब तर लगिनच करून घेईत न्हाईत.”

वृंदेला हें गौडवंगाल काहींच समजेना. गाडीवाले दारूबाज असतात. यानेहि तसाच तांबड्या पाण्याचा घोट तर घेतला नसेल.

“मला नाहीं समजलं तूं काय म्हणतोस तें, पुनः सांग बघूं, पुनः...”

“आव ! ताईसाबाचं लगीन जुळलाया ते व्हयीस तवर तुमी न्हानार कि जानार आस मी हटकल.”

“अन् पुढं काय म्हणालास ?”

“दादासाबाचं अन् ताईसाबाचं आशी दोनी लगिन संगतच करूं या आस थोरले धनीसाब म्हनायच. पन दादासाब ऐकनात. आपलं लगीन नकोच आस त्ये म्हंशाल. त्यांची कालिजांत का इस्कुलांतल्या कुणा पोरीशीं वळख झालिया आस म्हन्त्यातबा ! कालिजांत शिकलेल लोक काय नइ नइ तराच करूं लागल्यात ! हेः हेः” तो जाणाऱ्या लोकांस बाजू देण्याकरितां बैलांस चुचकारूं लागला.

वृंदेचें डोकें शून्य-बधिर-अगदींच संवेदनाशून्य झालें !

इतक्यांत गाडीवाल्याचे दादासाबच सायकलस्वार बनून पाठीमागून आले. ते गाडीच्या समोर आले आणि त्यांनीं गाडी पाठीमागें वळवायला गाडीवाल्यास सांगितलें. गाडीवाला फारच बुचकळ्यांत पडला. गाडीवाल्याला त्यांनीं गाडी खानापूर रस्त्याला वळवायला सांगितली आणि आपण खानापूर रस्त्याला लागले.

सुमारें मैल सव्वाभैल गाडी त्या रस्त्याला चालत होती. गाडीचे बैल जवान होते. ही धमनी नवी आणि दिसण्यांत सुंदर होती. मोहन रस्त्याच्या

बाजूलाच उभा होता. त्यानें गाडीवाल्यास इशारा दिला. गाडी थांबली. मोहननें वृंदेला हांक मारली. वृंदेनें उत्तर दिलें नाहीं. त्यानें आंत डोकावून पाहिलें, तों वृंदा डोळे किलकिले करून झोंपेंतून जागी झाल्याप्रमाणें आपणाकडे पाहात आहे असें त्यास दिसलें. त्यानें तिला खाली उतरावयास सांगितलें.

डोळे चोळीत ती हळू खाली उतरली. आतां चांदणें पडूं लागलें होतें. रस्त्याच्या बाजूला चांगलें मोकळें मैदान होतें. त्या बाजूला कांहीं अंतरावर मोहन आणि वृंदा जाऊन बसलीं. वारा शांत वाहूं लागला होता. वृंदेला मूर्च्छा येऊन गेल्यासारखें झालें होतें. तिला आतां या प्रसन्न वेळीं हुषारी वाटूं लागली.

मोहननें पत्र वाचल्यानंतर त्याला वाटूं लागलें होतें, कीं निराशेमुळें व प्रेमभंगामुळें वृंदा आपल्या जीवितास कोणती दिशा लावील नकळे. यासाठीं आपल्या वर्तनाचा एकदाचा खुलासा करून तिची चित्तवृत्ति पूर्ववत् प्रसन्न करावी.

वृंदेला वाटत होतें, कीं आपण प्रथम फोटो दाखवून मोहनची निराशा केली, तेव्हां अर्थातच त्यास दुसरी वाटेल ती नवरी पसंत करण्याचा मार्ग मोकळा झाला. तरी देखील त्यानें दुसऱ्या मुलीशीं लग्न न करण्याचा निश्चय कायम ठेवला होता असें गाडीवाल्याच्या बोलण्यावरून दिसतें. तो प्रकार खरा असल्यास पाहावा आणि तसें असल्यास आपण लिहिलेल्या कठोर पत्राबद्दल माफी मागावी.

त्यांचे दोघांचे असे हेतु होते. बराच वेळपर्यंत तीं चांदण्यांत बोलत बसलीं होती. तथापि त्यांच्या बोलण्यांतील एखादा दुसरा शब्द अगर वाक्य वाऱ्याच्या झोताबरोबर रस्त्यापर्यंत ऐकूं येत असे.

त्यांतील कांहीं शब्द पुढीलप्रमाणें होते.

“...तुमचा जाण्याचा नक्की दिवस मला माझ्या धाकट्या भावानें सांगितला आणि त्याच दिवशीं मी निघालें. त्यानं तुमचा नक्की दिवस शाळेंतून येतांना ऐकला होता...” ती म्हणाली.

“.....तूं जसा मला पुरुषाचा फोटो दाखविलास, तसाच मी एक सुंदर स्त्रीचा फोटो पैदा करून तुझ्या नजरेस घातला. माझी पत्नी होण्यास

फोटोंचं लग्न

तुझ्याशिवाय दुसरी कोणीच” तो म्हणाला.

“ आईला वाटे, आपला जांवई फार श्रीमंत असावा. मला कोणार्शी लग्न करायचं तें मीं ठरवून टाकलंच होतं, पण त्या ठिकाणीं माझ्या आईच्या इच्छेप्रमाणं जुळून येणार कीं माझ्या.....मला दुसरं स्थळ नकोच होतं..... मला माझ्या आईची इच्छा पूर्ण होणार असं दिसूं लागलं...” ती बोलत होती.

“...पण मी कसा आहें...तें...आपण...मी शेतीभाती आणि बागबागाईत....गरिबांचं दुःखहरण...मी तुला पुष्कळ त्रास...होऊं फार दुःखमय काय ?...बाम.....” तो विचारीत होता.

“ मामांना भेटून...आईलाहि...दोघें बरोबरच...” तिचे शब्द आले.

“ हो हो !...आपण त्या दोनहि फोटोंचं लग्न आधीं लावूं आणि मग आपलं दोघांचं...हः हः हः ! ” हें हास्य मोहनचें होतें. तीं उठून परत येऊं लागलीं.

“...ती लग्नपत्रिका मी मुद्दाम कंपोज करायला...तो कंपोज आतां कुसुमच्या व नंतर थोज्याफार फरकानें आमच्या...उपयोगी...हः हः हाः ”

“...लग्न आणि प्रेम यांत सर्व चालतं ना ! मग...”

आडगांवची शाळा !

आडगांव हे खरेंखुरेंच आडगांव होतें. तालुक्याच्या अगदी एका बाजूस असल्यामुळे त्या बाजूला सरकारी अधिकारी फारसे कधी जात नसत. या आडगांवांत अगदी आडबाजूस एक शाळा होती. सुताराची, किंवा सोनाराची अथवा गणपतीचीहि नव्हे, मुलांना शिकविण्याची शाळा. मुलांना शिकविण्याची शाळा गांवाच्या कुठल्याहि कोपऱ्यास, कितीहि गैरसोयीच्या ठिकाणी असली तरी चालते ! परंतु बाकीच्या शाळा धंदेवाईकपणाच्या असल्यामुळे शाळा घालणारांच्या दृष्टीने त्या गांवांत मध्यवर्तीच्या ठिकाणीच असल्यात अशी शक्य तों काळजी घेण्यांत येत असते.

आडगांवची ही शाळा म्हणजे चोहों बाजूस चार भिती, साधारण पडक्या स्थितीतच असलेल्या व दोन दरवाजे. खिडक्या फारशा नाहीतच ! वरच्या छपराला कोळिएकांचें छत होतें. खिडक्यांवर त्याच जातीच्या झालरी होत्या. शाळेंत एका भितीच्या मधोमध एक टेबल, हो टेबलच; कारण त्याला लाकडाचा पाट आणि तो उचलून धरावयास लाकडाचे चार खूर होते. टेबलाचा पृष्ठभाग ट्रेनिंग कॉलेजच्या एखाद्या शिक्षकाच्या दृष्टीस पडला असता, तर तें टेबल आडगांवच्या शाळेंत राहिलें नसतें. कारण पर्वस आणि दऱ्या यांच्यामुळे पृथ्वीचा पृष्ठभाग कशा प्रकारचा असतो हें प्रॅक्टिसिंग स्कूलमधील वर्गास प्रत्यक्ष दाखवावयास तें टेबल उपयोगी पडलें असतें !

खुर्ची ! हो खुर्चीच म्हणावें आपण तिला. पाठीची एक पट्टी सुटकी होती. एक खूर पेंचकटला होता. भितीला मार्गे रेलवयाची मास्तरमा संवय असल्यामुळे, खुराखाली खळगे व भितीला खांच पडून असा देखावा दिसे, की तो पाहून एखाद्यास भितीतील अदृश्य खुंटस चतुष्पाद जनावर त्या ठिकाणी बांधून ठेवण्यांत येत असावें असा भास झाला असता !

या शाळेचे पंतोजी प्रौढ वयाचे होते. ते शाळेंत थावयाच्यापूर्वी शाळेची स्थिति आगबोट आंत आल्यावर दिसणारा बंदराचा देखावा दाखवीत

आ ड गां व ची शाळा !

असे; तर ते शाळेत आल्यानंतर कसाई आपल्या कसाईखान्यांत आल्यावर मुक्या प्राण्यांच्या देखाव्याची आठवण करून देत असे ! एका बाजूला डोंगराची उंच चढण, तर दुसऱ्या बाजूला खोल उतरण होती ! आजू-बाजूला रानटी कांटेरी झाडे आणि घाणेरी माजली होती.

सकाळचा साडेआठ-नऊ वाजण्याचा सुमार झाला होता. शाळेत तीन इयत्ता होत्या. त्या तीन इयत्तांतील मिळून तेरा मुलें 'हैदोसदुल्ला'चा खेळ खेळण्यांत गुंतलीं होती ! पहिल्या इयत्तेच्या मुलांची वयवारी आठपासून अठरा वर्षांपर्यंतची होती. साडेआठ-नऊ वाजण्याच्या सुमारास खुणेचा शब्द झाला ! शाळेत जिकडे तिकडे सामसूम झालें !

हिंदुस्थानांत जेव्हां राज्यव्यवस्था नीट नव्हती, तेव्हां गांवावर लुटारूंचे दरोडे पडत असत. त्या दरोडेखोरांस टेहेळण्याकरितां गांवाबाहेर एक उंच टेहेळणीची जागा केलेली असे. टेहेळक्यानें इशारत दिली, कीं गांवकरी येणाऱ्या संकटास तोंड देण्याची आगाऊ तजवीज करावयास लागत असत. तशीच व्यवस्था या शाळेंतील मुलांनीं केलेली होती. पंतोजी येत असल्याची ती इशारत होती. इशारत ऐकून मुलें सावध झालीं. बंदराचें रूपान्तर कसाईखान्याच्या मंडपांत झालें !

पंतोजी खांकरले ! मुलांच्या हृदयानें ठाव सोडला ! पंतोजींचीं पावलें ऐकूं येऊ लागलीं ! मुलांच्या तंगड्या कांपूं लागल्या ! पंतोजींचें डोकें दिसूं लागलें ! मुलांच्या मुंड्या खालीं वाकल्या ! पंतोजींनीं शालायुद्धांत प्रवेश केला ! मुलांचीं मनें अंतरालांत प्रवेश करून तरंगूं लागलीं ! आतां खेळ संपला. आतां अभ्यास सुरू व्हावयाचा !

पंतोजी खुर्चीवर बसले ! मुलेंहि आपापल्या जागेवर बसलीं ! आतां कुठल्या वर्गाची साडेसाती सुरू होते ?

“पहिली इयत्ता !” मास्तर गरजले.

पहिल्या इयत्तेतील मुलांचें धाबें दणाणलें. पंतोजींच्या टेबलावर छडीचा भावाज झाला आणि त्या आवाजाबरोबर मास्तरांचे शब्द सर्वांना स्पष्ट ऐकूं आले.

“आपापलीं वाचनपुस्तकें घेऊन उभे राहा आणि इकडे टेबलाभोंवतीं या.”

मास्तरनीं विकत घेतल्या वेळच्या रंगाची दाद लागूं न देणारा डोक्याचा

रुमाल काढून टेबलावर ठेवला आणि दोन्ही पाय टेबलावर सोडून ते मागे रेलू लागले.

“काढा घेडा तिसरा. वाचा, आमची शाळा.”

मुलें एकमेकांच्या तोंडाकडे पाहू लागलीं ! पहिला धडा शिकवून झाला होता ! तो धडा दोन महिने चालला होता ! कारण कांहीं आठवडे मुलें गैरहजर होतीं आणि कांहीं आठवडे पंतोजी गैरहजर होते ! आतां दुसरा धडा व्यावथाच्या आधीं तिसरा कां काढला ? मुलांना शंका आली. पण कोणीच बोलला नाही.

“वाचा, पहिल्या नंबरपासून वाचा.”

“पण पहिला नंबर कोणाचा ? गेले चार महिने नंबर लावलेच नाहीत, मास्तर.” एक मुलगा म्हणाला.

“चूप ! जास्त बटवट नको. आतां तुम्ही ज्या रांगेनं उभे राहिलां आहांत, त्याच रांगेनं नंबर मोजायचे. तुमच्या उजवीकडून पाहिला. वाच रे शंखा !” मास्तरनीं सांगितलें.

शंकरनें वाचण्यास सुरुवात केली, “बने, ही पाडा आमची शाळा !...”

“थांब रे शंखा ! काय सांगतो तें आधीं ऐकून घे नोट. एकेक वाक्य वाचून झालं, कीं कांहीं शंका असल्यास मला विचार; समजलं ना ?” समजलं शब्दांतील ‘स’ अक्षराच्या उच्चारान्वरोवर टेबलावर छडी कडाडली !

मुलांना पुन्हा आश्चर्य वाटलें. कारण शंका विचारली, कीं पंतोजींस कोण संताप चढावयाचा ! आणि आज हें असं कसें ?

पंतोजी तालुक्याच्या गांवीं गेल्या वेळीं त्यांना त्यांच्या ओळखीचा एक ट्रेड शिक्षक भेटला. त्याच्याकडून त्यांना अशी एक नवलाची वार्ता समजली, कीं ट्रेड शिक्षक मुलांना शंका विचारावयास परवानगी देतात; नव्हे, शंका विचारावयास भागच पाडतात. मग आडगांवच्या शिक्षकांनींही मनात आणलें, कीं आपणहि मुलांना शंका विचारायास परवानगी द्यावी !

कोणत्याहि मुलाला सरळ नांवानें हांक मारावयाची त्यांस संवयच नव्हती. म्हणूनच ते शंकरला म्हणाले,

“शंखा ! वाच आणि मग शंका विचार, अं ?”

शंकर वाचू लागला, “ही शाळेची बाग. येथें किती तरी फुलझाडें

आ ड गां व ची शाळा !

लाविलों आहेत ! त्यांना आम्हीच पाळीपाळीने पाणी घालितों. ”

“ पुरे ! आतां शंका विचार. ”

“ मास्तर, बाग म्हणजे काय ? ” शंकरनें शंका विचारली. ”

“ शंखच आहेस ! अशी का शंका विचारतात ? अवघड शब्द विचारावेत. बाग म्हणजे बगीचा. ”

“ पण बगीचा म्हणजे का... ”

“ चूप बस; बोलूं नको ! ” पंतोजी गुरगुरले.

“ बरं, फुलझाडं म्हणजे तरी ? ”

“ धर ! घे ! ” पंतोजीनीं शंकरला दोन छड्या दिल्या. “ तूं वाच रे सौम्य आतां ! ” पंतोजीनीं खालच्या मुलास हुकूम सोडला.

सदाशिव वाचूं लागला,

“ ती बघ पलीकडे खेळण्याची जागा ! तेथें आज आम्ही चेंडू खेळणार आहों. आम्ही कवाईतहि तेथेंच करितों. ”

“ अरे, शंका विचार ना ! ”

शंका विचारल्याचा परिणाम काय होतो तें नुकतेंच सर्वांच्या निदर्शनास आलें होतें. तथापि शंका न विचारली तरी परिणाम तोच व्हावयाचा हें ठरलेलें असल्यामुळे शंका विचारणें प्राप्त होतें.

“ मास्तर, शाळेकडे खेळण्याची जागा असते का हो ? ” सद्नें शंका विचारली.

मास्तरना पंचाईत पडली. होय म्हटले, तर मुलांस खेळास परवानगी दिल्यासारखेंच झालें. नाहीं म्हणावें, तर पुस्तकांत तसें छापलेंच आहे, त्याची वाट काय ? शेवटीं पंतोजी आपल्या मूळ वळणार जाऊन म्हणाले,

“ अरे शंका म्हणजे शब्दांचे अर्थ विचार लेका, नुसते ! ”

“ तर मग कवाईत म्हणजे काय ? आणि ती कवाईत कशी करतात ? ” सद्नें पुन्हा विचारलें.

शंकांचीं रिलें सारखीं वाढत चाललेलीं पाहून पंतोजीना चुकल्याचुकल्या-सारखें वाटूं लागलें. मुलांच्या शंका या जन्मीं संपण्याचा संभव नाही, याबद्दल पंतोजीची खात्री झाली.

शाळेकडे बाग, फुलझाडें, मुलांनीं पाणी घालणें, चेंडूनें खेळणें, कवाईत

करणें या सर्व गोष्ठी शाला या शब्दाबरोबर उच्चारणें म्हणजे काहीं तरी वाटोळा आहे असें मुलांना वाटत होतें.

“मूर्खा, पुरें तुझी बडबड. तोंड आटप. गोंघा, तूं वाच रे पुढं.”
पंतोजी तिसऱ्या नंबरस उद्देशून म्हणाले.

“बने, आंत ये. हें टेबल आणि ही खुर्ची पाहा. येथें आमचे मास्तर बसतात. ते फारच मायाळू आहेत.” गोविंदानें वाचलें.

“पुरे ! आतां शंका विचार.”

“टेबल आणि खुर्ची या दोहोंवर मिळून मास्तर बसतात, असाच ना मास्तर, अर्थ ?”

“अरे अडाण्या, दोहोंवर कसे बसतील ? खुर्ची बसण्याकरितां ~~आतां~~ टेबल लिहिण्याकरितां असतं.” पंतोजी रागावून म्हणाले.

“पण दोहोंवर तुम्ही आतां बसलांतच आहांत !”

“फाजील बोलतोस का ?” पंतोजींनीं चिडून विचारलें. ते छडी मरसावून खुर्चीवरून उठले आणि गोविंदाजवळ येऊन उभे राहिले.

“आणखी नाही काहीं विचारायचं ?”

“मास्तर, मायाळू म्हणजे काय ?” गोविंदानें विचारलें.

“वे, एक-दोन-तीन, वे.” पंतोजींनीं छड्यांचा मारा सुरू केला. नंतर ते म्हणाले, “लेका, तुला मायाळू म्हणजे काय तें अजून समजत नाही ? इतका सोपा शब्द कळत नाही ?” गोविंदा रडकुंडीस आला.

“मायाळू म्हणजे दयाळू. मास्तर दयाळू असतात !” पंतोजी समजावून देऊं लागले. नंतर त्यांनीं प्रत्येक मुलाला झोडपण्यास सुरुवात केली. मग ते विचारूं लागले.

“मायाळू म्हणजे काय ?”

“दयाळू.”

“कोण मायाळू ?”

“मास्तर मायाळू.”

“बरोबर. आतां तूं वाच रे हऱ्या.”

हरि वाचूं लागला,

“भाऊ, भितीवर हें काय टांगलं आहे बरं ?”

आ ड गां व ची शाळा !

“तुझं डोंबलं टांगलं आहे गदग्या !” मास्तर संतापातिशयानें म्हणाले,
“अरे अडाण्या ! नीट वाच ना ! हं, आटप, शंका...”

“मास्तर, नकाशे म्हणजे काय ?”

तोंपर्यंत दुसरा एक मुलगा वाचन झाल्यावर विचारूं लागला.

“शाळेला एकावर एक तीन ओटे कसे असतील ?”

“काश्चीनो, तुम्हांला शंका विचारायला परवानगी दिली त्याचा परिणाम हा वाटतं ! तोंडांतून ब्र काढूं नका. शंकाबिका कुछ् नाही. यापुढं तुम्हीं बिलकूल शंका विचारतां कामा नये. ट्रेनिंग कॉलेज म्हणजे पागल-खाना आहे. त्यांतले मास्तर म्हणजे मूर्खशिरोमणी आहेत ! ह्या धड्यांतली माहिती बरोबर छापलेली नाही ! सगळ्याच चुका, आणि पुस्तकाला शुद्धिपत्रदेखील नाही ! तुम्ही पोरानो, तर अगदींच अवलक्ष आहांत ! उद्यां पासून वाचन वाचा, पण शंका विचारूं नका. चला तोंडं धेऊन तिकडे. काळतोंड्यांनो... !”

त य ा री

“ कर जोडुनि नमन करूं तुज गजानना...”

सुरुवातीची प्रार्थना झाली. नंतर एकदम शांतता पसरली. सर्व मुलें ठेवणीचा पोषाख करून आलीं होतीं. आणि आज तीं रोजच्या सारस्त्री फार गडबड करीत नव्हतीं. तशी त्यांना सूचना होती.

आमच्या गांवची शाळा देवळांतच बसत असे. मी मॅट्रिक्युलेशन परीक्षा पास झाल्यानंतर एक वर्ष घरीच राहिलों होतों. त्यामुळें कधीं कधीं रिकाम्या वेळीं देवळांत जाऊन बसत असें. देवळांतल्या शाळेचा कारभार मला करमणुकीचा विषय वाटे. कोणा मुलास कसलीही मदत लागली तर ती करावयास माझी तयारी असे. मुलासच काय, वेळीं शिक्षकासही जरूर ती मदत मी करीत असें. निरीक्षणाशिवाय मी दुसरें कांहींच करीत नसल्यामुळें माझ्या निरुपद्रवीपणाची शिक्षकासही खात्री पटलेली होती. त्या दिवशीं शिक्षकानेंहि आपल्या पोषाखाच्या ठाकठीकपणाकडे लक्ष पुरविलें होतें. वार्षिक तपासणीची तयारी चालली होती.

त्या शाळेची वार्षिक तपासणी आज व्हावयाची होती. शिक्षक सर्व वर्गांवरून नजर फिरवीत होते. त्यांचा चेहरा एकदम पालटलेला मला दिसला. एका विवक्षित मुलाकडे पाहून त्यांनीं भुंवया बक्र केल्या. त्यांना संताप आल्यासारखा दिसला.

“ सद्या ! गद्दया, अरे तूं कशाला आलास आज, अं ? ”

“ मला घरच्या माणसांनीं जायला सांगितलं, आज परीक्षा आहे म्हणून.”

“ अरे, पण तुला निरोप नाही का कळला ? ” टेवलावर हात आपटीत शिक्षकांनीं विचारलें.

“ सगळ्यांनीं चांगले कपडे करून शाळेंत लवकर आलें पाहिजे असा निरोप होता...”

“मूर्खा !...” शिक्षक फारच संतापले. “सगळ्यांनीं म्हणजे काय, त्यांतही निवड

आहेच.” घाणेरडा सदरा घालून सद्दू शाळेलाला आला होता, तो दचकला. त्याचें सर्वांग नेहमींप्रमाणें अँगळच होतें. शिक्षकांचें सर्वांग रागानें थरथरा कांपत होतें. त्यांनीं पुन्हा वर्गाकडे पाहिलें. “अरे ! मधू आला नाही अद्याप !” असें आश्चर्यानें ते आपल्याशींच पुटपुटले. किंचित्काळ ते कपाळावर हात घेऊन विचार करीत बसले. “तयारी चोख पाहिजे.” ते म्हणाले. शाळेंत आलेल्या विद्यार्थ्यांला शिक्षक असें कां उलट विचारतात, याचा मला तर उलगडाच होईना. मी आश्चर्यचकित झालों. लहान लहान मुलें बावरून गेलीं होती. काहीं मुलें मास्तरची नजर चुकवून देवाकडे तोंड करून भीत भीत, हात लपवीत, गालाला स्पर्श करीत देवाला नमस्कार करीत होती. परीक्षेच्या तोंडातून, कीं शिक्षकांच्या हातांतून सुटण्याकरितां तें त्यांच्याच मनाला माहीत ! त्या वातावरणांतला मूळचा गंभीरपणा आतां भीतीनें रूप धारण करूं लागला.

शिक्षक जागेवरून उठले. या बाजूकडून त्या बाजूकडे त्यांनीं एक खेप मारली. दूरवर नजर फेंकली. भोंवतालीं झाडीच होती. आपल्या खुर्ची-जवळ येऊन त्यांनीं कर्कश स्वरांत पुढील हुकूम सोडला.

“सद्या ! धावत जा आधीं मधूच्या घरीं. त्याला आतांच्या आतां शाळेंत पाठवून दे आणि तूं राहा कुठें तरी बाहेरच्या बाहेर.”

सद्दू धावतच निघावयाचा, पण शिक्षकानें तितक्यांत माझ्याकडे पाहिलें व त्यामुळें घरील वाक्यांतील शेवटले शब्द उच्चारतांना त्यांनीं जीभ चावली; म्हणून ते शब्द अस्पष्ट उमटले. सद्दू मास्तरांच्या तोंडाकडे पाहात आज्ञेचा स्पष्टपणा ऐकण्याकरितां उभा राहिला. मला मात्र त्या आज्ञेचें नवल वाटलें.

मधूचें घर जवळच होतें. मधूचीं वडील माणसें माझ्या परिचयाचीं होती. मधूला बोलावण्याचें काम मला करतां येण्यासारखें होतें.

“मी आणतों आतां मधूला, मास्तर !” असें म्हणून मी लगेच निघालों. जातां जातां मीं म्हटलें, “सद्दूला कशाला या वेळीं त्रास उगाच ?”

जातांना मीं मागें सहज वळून पाहिलें, तों मास्तरांनीं केलेले हातवारे विलक्षण दिसले. ‘फसलें सारेंच’ अशा अर्थाचे ते निराशेचे हातवारे होते. वास्तविक माझ्या या स्वयंसेवकत्वामुळें त्यांना आनंद व्हावयास पाहिजे होता.

“अहो बसा तुम्ही ! तुम्ही कशाला त्रास घेतां उगाच,” असें ते मला

ओरडून सांगत होते. पण अशा अडचणीच्या वेळीं त्यांना मदत करणें हें मला माझें कर्तव्य वाटत होतें. मी दृष्टीआड होतां होतां पुन्हा एकदां मागें वळून पाहिलें, तों शिक्षकांच्या आशेवरून सद् बाहेर जात असलेला मला दिसला.

मी मधूच्या धराजवळ येतों, तो मधू घाईनें शाळेला येण्याकरितां धराबाहेर पडणार याची मला खाची पटली. कारण त्याच वेळीं पुढील भाषण माझ्या कानांवर आलें—

“जा लवकर, पळ ! उशीर झाला. अजागळ कुठला; पहिला नंबर आला पाहिजे परीक्षेंत, नाही तर तुला कांहीं एक मिळणार नाही. जेवायला देखील वाढणार नाही...” हे शब्द बहुधा मधूच्या आईचे असवेत.

“अरे अजून गेलास नाही का ? काय पण तोंड परीक्षा देणाऱ्याचें. वर्षभर शिकव शिकव शिकवला तें फुकट घालवणार वाटतं; या वेळीं काय प्राण चालला होता घरांत रेंगाळायला ? देऊं का एक रपाटा पाठींत ? पहिला नंबर नाही आला तर यादच राख.....” हे शब्द खास त्याच्या वडिलांचे होते. मी तिथूनच मागें परतलों. मधू रडकुंड्या तोंडानें धावत सुटला होता. शाळेंतल्या शिक्षणाबाहेर मधूला घरीं त्याची आई आणि वडील शिकवीत व वरच्या इयत्तेचा अभ्यास करून येण्याचा जुलूम रात्रंदिवस करीत असत. लहान वयांत फार शिकवून एक नवलाचा नमुना जगास दाखवावा असा त्याचा निश्चय होता. मधूचें वय आठ वर्षांचें असून, त्यांचें नांव दुसरेंत होतें. घरीं विषय तिसरीचे शिकविले जात असत.

मधूला शाळेकडे धावतांना पाहून मी, गुराखी गुरें हाकीत चालले होते तिकडे वळलों. कारण त्यांत कांहीं शाळेचीं मुलें असल्याची माझी खात्री होती आणि शिक्षकांस मदत करणें हें तर माझें पवित्र कर्तव्य होतें. मला त्यांच्या तयारीला हातभार लावावयाचा होता.

माझ्या साध्या सरळ मनाला वाटत होतें, एकाही असहाय शिक्षकाला कोणाचीच मदत मिळू नये का ? किती कठीण शिक्षकाची स्थिति आहे ही ! गुराख्यांमधील तीन विद्यार्थी मी शोधून काढले, त्यांचीं गुरें दुसऱ्या गुराख्यांच्या हवालीं करून मी त्यांना मोकळें केलें आणि लवकर शाळेंत जावयास सांगितलें. शिक्षकांस मदत केल्याबद्दल मला धन्यता वाटली.

शिक्षक माझे आभार मानणार याची मला खात्रीच होती. पण न सांगता उपकार करण्याची ही मला संधि मिळाली म्हणून मला सात्त्विक आनंद झाला होता. तीं मुलें मात्र आश्चर्य पावून आपसांत कुजबुजत चाललीं होतीं. आपणांला शिक्षकांनीं बोलावलें कसें? पूर्वीच्या सूचनेला उलट अशी ही दुसरी सूचना कशी बरें आली? ही गोष्टच अशक्य आहे, असें त्यांचे चेहरे दर्शवीत होते.

एवढी कामगिरी आटोपून मी देवळांत आलों आणि आंतल्या बाजूस बसलों. शिक्षक सर्व वर्गाची हजिरी लावीत होते.

सर्वांचें लक्ष बाहेर लागलें होतें. तपासणीस सुरुवात केव्हां होईल याचा नेम नव्हता. शिक्षकांनीं हजिरी घेतली, त्यावरून दुसरींत सद्दू आणि मधू हीं दोनच मुलें होतीं असें दिसलें. सद्दू सरासरी अकरा वर्षांचा असून तो शाळेंत नियमित येत नसावा. त्यांची तयारी पहिल्या इयत्तेइतकीही नव्हती. मधू वर्गांत येऊन पोचला, तेव्हां मास्तरना किंचित् बरें वाटलें. मधू मात्र भेदरून गेला होता.

तिसरींतलीं तीन मुलें कमी होतीं असें दिसलें. वर्गांत मुलें पांच असून हजर फक्त दोनच होतीं. आजदेखील मुलांना हजर ठेवावयास पालक दक्ष नाहींत याचा मला राग आला. माझ्याकडून शक्य ती मदत मी कसून करीत होतों. गुरांकडे गेलेल्या मुलांना परतविलें, पण शिक्षक मात्र माझ्याकडे कृतज्ञतेनें कां पाहात नसावे बरें? त्यांची मुद्रा अतिशय त्रासिक दिसली. माझी अपेक्षा खोटी ठरली. माझ्याविषयीं कांहींसा तिरस्कार त्यांच्या मनांत अंकुरत असलेला त्यांच्या चेहऱ्यावर उमटत होता. मला चमत्कारिक वाटलें तें सारें. या प्रसंगामुळें मास्तरांचें मन ताळ्यावर नाहीं अशी मी माझ्या मनाची समजूत घातली.

साडेनऊ वाजून गेले. पावणे दहा झाले. अद्याप ' इनिस्पेक्टर ' आले कसे नाहींत? सर्वांचे डोळे त्यांच्या वाटेकडे लागले होते.

मास्तरनीं दस्तर, टेबल, पेटी वगैरेची उघडझांक करण्याचें सारखें चालू ठेवले होतें. त्यांची तयारी चालू होती. वस्तु ठेवावयाच्या कोणत्या व टाकावयाच्या कोणत्या याचा विचार ते करीत असावेत. सकाळींच आल्या-बरोबर त्यांनीं मुलांना बडवावयाची छडी छपरावर फेंकून दिल्याचें मला दिसलें

होते. शाळेच्या सामानाच्या क्षीरीमधून पाणी वेगळें काढून टाकण्याचा हंसपणा या क्षणीं त्यांच्या आंगीं संचरला होता. टेबलांतल्या कांहीं वस्तु काढून मला कळणार नाहीत अशा गुपचूपपणें त्यांनीं मोठ्या पेटेंत टाकून दिल्या.

इतक्यांत एक मुलगा घाईघाईनें देवळांत शिरला आणि त्यानें दोन कागद दुमडलेले शिक्षकाच्या हातीं दिले. दोहोंतला आधीं कुठला उघडावा याचा त्यांनीं क्षणभर विचार केला आणि एकच घडी घातलेला कागद प्रथम उघडला. मधून मधून ते त्या मुलाबरोबर बोलतही होते. चिठीसांगखा दुमडलेला कागद तेथेंच राहिला. त्या पहिल्या कागदांत परीक्षेत विचारावयाचें प्रश्न होते. कारण ते प्रश्न त्यांनीं लगेच एकेका वर्गास समजावून सांगण्याचा उद्योग आरंभिला.

एकंदर प्रकारावरून माझ्या लक्षांत आलें, कीं काल संध्याकाळीं शेजारच्या गांवांतील परीक्षा आटोपल्याबरोबर तेथील परीक्षेतले प्रश्न शिक्षकांनै या मुलाबरोबर पाठवून दिले होते.

परीक्षकांस मीही कधीं पाहिलें नव्हतें. पण 'इन्स्पेक्टर' दिसतांच या मुलांनै देवळांत शिरून निघून जावयाचें ठरविलें होतें.

देवळाभोंवतालच्या गर्द झाडींतून एक शिपाई येताना दिसला. तो शिपाई सर्व शिक्षकांच्या आणि वरच्या वर्गांतील विद्यार्थ्यांच्या पाहाण्यांतला होता. आतां परीक्षण मुरू होणार हें सर्वांनीं ओळखलें. इतक्यांत सद् यूजन वर्गांत आपल्या जागेवर बसला.

शिक्षकांचे ओठ हालले, पण ते त्यांनीं जोरानें चावले व त्याचबरोबर फुटूं पाहाणारे शब्दही गिळले. सद्ची उंची मधूहून अर्धा पाऊण फूट अधिक होती. सद्च्या येण्यानें घात झाला असें शिक्षकांस वाटलें असावें.

देवळाच्या दिंडी दरवाजाच्या वाजूस पाय धुतल्यानंतर चूळ भरून टाकल्याचा आवाज माझ्या कानीं आला. त्या वाजूस एक झरा वाहात होता.

आलेल्या शिपायाच्या एका हातांत हॅट व दुसऱ्या हातांत बूट आणि पायमोजे दिसत होते. शिपायाला पाहिल्याबरोबर दुसऱ्या गांवांहून नुकताच आलेला विद्यार्थी संकेताप्रमाणें देवळांत घुसला.

इतक्यांत देवळाची घंटा वाजली आणि साहेबी प्रवासी पोशाख केलेली एक व्यक्ति देवास नमस्कार करून उठली. मी त्या व्यक्तीकडे पाहातो, तों

देवळांत घुसलेला मुलगा पुन्हा बाहेर आला आणि मिळेल त्या वर्गांत जाऊन बसला. हा प्रकार घडत आहे, तोंच तिसऱ्या इयत्तेत मी गुरांकडून परतून आणिलेली तीन मुल्ले येऊन दाखल झाली. त्यांना पाहून शिक्षकांचा चेहरा खाडकन् उतरला. त्यांनीं माझ्याकडे पाहून दीर्घश्वास टाकला ! इतक्यांत दिंडी दरवाजांतून देवदर्शनाकरितां आलेली व्यक्ति बाहेर पडून टेबलाजवळच्या खुर्चीवर बसली आणि परीक्षेस सुरुवात झाली !

हजिरीबुक, कागद व पेन्सिल इतकें साहित्य घेऊन परीक्षक परीक्षा घेत होते. पहिल्यांदा दुसरी इयत्ताच निवडण्यांत आली परीक्षेकरितां. वेळ अर्धा तासच उरल्यामुळें तो लहानसा वर्ग प्रथम हातावेगळा करण्याकरितां घेतला असावा. प्रश्न नवीनच घालण्यांत आले होते.

सदूच्या डोक्यांत अखल्या वर्षांत अभ्यासाचें एकही अक्षर न उतरल्यामुळें तें अगदीं मोकळें-हलकें म्हणजे रिकामें होतें; तर उलटपक्षीं शाळेंत शिक्षकाची आणि घरांत आईबापांची अशी तिप्पट शिकवणी शिकून भरल्यामुळें व शिवाय भयंकर धमक्यांमुळें मधूचें डोकें जड आणि बथ्थड झालें होतें. त्यामुळें विचारलेल्या प्रश्नांस एकाकडूनहि उत्तर मिळत नव्हतें. हजिरीपटांत या वर्गांत दोनच मुलगे असतांना तिसरा एकाएकी कुटून उमटला हें गूढ उकलण्यांत परीक्षक गढले होते. हा तिसरा मुलगा चूचूचू-पूपूप-मममम करीत राहिला होता. शिक्षकांचें सर्वांग थरथरत होतें.

“दुसरींत हा तिसरा मुलगा कुठला, मास्तर ?” प्रश्न विचारला गेला.

“तो कालच नवीन आला आहे, नांव नाही घातलं अजून !” उत्तर आलें.

“अस्सं का ? नांव काय रे मुला तुझं ?”

“सदाशिव गोपाळ कुळकर्णी”

“काल तूं शेजारच्या शाळेंत पास झाला आहेस ना तिसऱ्या इयत्तेत ?”
मुलगा गप्प !

“आज या शाळेंत दुसरींत बसायला आलास का ?”

उत्तर नाही.

परीक्षकांनीं घड्याळ्यांत पाहिलें आणि तिसरीची परीक्षा सुरू केली. या मुलांना शाळेंत येतांना परीक्षकांनीं पाहिलेंच होतें, त्यांना उशिरां येण्याचें

स्त्रीजात फार उतावळी बरं !

कारण विचारतां शिक्षकांकडून मिळालेल्या पूर्वीच्या सूचना व मी मुद्दाम त्यांना शाळेत बोलावून कसे आणले हा सर्व प्रकार बाहेर पडला. मला कसेसेंच झाले. परीक्षकांनी माझ्याकडे पाहिले. मी त्यांना नमस्कार केला. शिक्षक तयारी कशी करीत होते ते मला आतां उलगडले. मी करीत असलेले उपकार त्यांना अपकारासारखे वाटत होते.

तिसरीचा लेखन विषय मुरू असतां टेबलावर उघडावयाची राहिलेली कागदाची घडी उघडून परीक्षक मोठ्याने वाचू लागले. त्यांतील सर्व मजकूर आतां माझ्या लक्षांत नाही, पण पुढील वाक्य असावेसे आठवते. "...चाट्ट सारीं साहेब बहुधा प्रत्येक शाळेचे सामान रजिस्टर तरजुमा घेऊन पाहातात व टेबल, सामानाची पेटी वगैरे स्वतः उघडून पाहातात. तरी सावध राहावे....."

परीक्षक उठले व त्यांनी मोठी पेटी उघडली. विडी, आगपेटी व इतर वन्याच वस्तु त्यांत टाकलेल्या त्यांना दिसल्या. त्यांनी त्या बाहेर काढलेल्या मीहि पाहिल्या.

परीक्षा आटोपली व ते जाऊ लागले. तेव्हां पाथरी उतरताना छपरावरून एक कावळा उडून गेला आणि त्याच्या पायाच्या धक्क्याने अर्धी लोखळत राहिलेली छडी शिपायाच्या मस्तकावर पडली. वर पाहात परीक्षकांनी ती आपल्या हातांत घेतली आणि शिक्षकांच्या हातांत देतांना म्हटले,

"अहो ! ही स्त्रीजात फार उतावळी बरं ! टेबलांतून काढून तुम्ही तिला छपरावर टाकली ! पण पुन्हा टेबलांत शिरायचा आतांच वेळ झाला असं हिला वाटलं ! फारच उतावळी नाही का ही ?"

"...मम-ला गेले चार महिने सारखा म-म-मलेरि-या-या...मुलांना... म-म-मलेरिया ताप येतो-तो-तो..."

मी चित्रासारखा तटस्थ झालो होतो.

सौंदर्य - सिंधु

तिच्याकडे कितीहि पाहिलें, तरी त्याच्या डोळ्यांचें आणि मनाचें समाधान म्हणून होत नसे. ती सात वर्षांची आणि तो दहा वर्षांचा असल्यापासूनची तीं दोघें खेळगडी. वाढत्या वयाबरोबर त्यांची मैत्रीहि वाढली. पण ती म्हणजे नुसती चंद्रिका ! आपल्याकडे पाहून चकोर कां नाचतात हें चंद्रिकेला कुठें कळतें आहे ? प्रकाशून आनंदित करावें एवढेंच तिला ठाऊक ! आपल्याकडे पाहून लोकांचें चित्त लोभावतें, याची जाईच्या विकसित कळीला का जाणीव असते ?

सिंधूची स्थिति तशीच होती. अगदीं चार वर्षांच्या वयापासूनच तिच्यावर जगाची नजर लोभावली. पहिल्यांदा एका मुलांच्या मासिकांत तिचा बाळपणचा फोटो प्रसिद्ध झाला. एका मार्मिक कलावंतानें तें छायाचित्र पाहून ती सात-आठ वर्षांची झाल्यावर कशी दिसेल याचें केवळ कल्पनेनेंच मानसचित्र काढलें. तेंहि प्रसिद्ध झालें. त्यानंतर त्यानें त्या मुलीच्या चौकशीस सुरुवात केली. त्याला आपली कला प्रत्यक्षाशीं ताडून पाहायची होती ना ? त्याला सिंधूचा पत्ता लागला. अतिशय आनंदित झाला तो. पण जेव्हा त्याची दृष्टि त्या दिव्य, लावण्यवती बालिकेवर पडली त्या वेळीं तो खजील झाला !

त्याचें मानसचित्र ! त्याला आपल्या कलेची लाज वाटली. त्याचें मानसचित्र पाहून त्याच्या मार्मिक व रसिक मित्रांनीं त्याची पाठ थोपटली होती. स्वतःच्या कलाकृतीची त्यालाहि धन्यता वाटे; पण त्या मुलीला प्रत्यक्ष पाहिल्यावर त्यानें तिथल्या तिथेंच तिची मूर्ति रेखाटली आणि पहिलें मानसचित्र फाडून टाकलें.

तोंपर्यंत अनेक मासिकांत तिचे फोटो प्रसिद्ध होऊं लागले. त्या लोकांकडून जें काय मिळें, तेवढ्यावरच तिचा व तिच्या आईबापांचा चरितार्थ चाले. अनेक फोटोग्राफर, चित्रकार, शिल्पकार, कलावंत तिच्या पोझेस

काय हा सौंदर्याचा प्रभाव !

घेण्यासाठी येत. तिला त्यांच्याकरितां ते सांगतील तसे बसावे, उठावे लागे. लहान वयापासूनच तिच्यावर हा ताण पडल्यामुळे तिला तसल्या जीवनाचा कंटाळा येऊ लागला. तिची मर्जी सांभाळावयास रोज रोज घेणाऱ्या कलावंतांचा ती मनांतून तिरस्कार करू लागली.

पण या तिच्या वर्तनाचा त्याला-विंदुमाधवाला अचंबा वाटू लागला. तो तिचा बालमित्र. सिंधूचा हा वाढता लौकिक पाहून त्याला परकाष्टेचा आनंद होई. “ आपल्यासारख्याकडे कोणी लुकूनदेखील पाहात नाही, पण सिंधूच्या नखदर्शनालादेखील लोकांच्या झुंडीच्या झुंडी लोटतात ! काय हा सौंदर्याचा प्रभाव ! ”

कपड्यांच्या, औषधांच्या, टॉयलेटच्या, सुवासिक तेलांच्या हरएक जिनसांच्या जाहिरातीसाठी तिच्या एकेका अवयवाच्या असंख्य पोझेस घेतल्या जात. हे सर्व पाहून तो आपल्या मनाशीच म्हणे, ‘ खरोखरच आमचीं नांवं सार्थ आहेत. मी विंदु आणि ती सिंधु ! ’

ती वाढत जाऊ लागली, तसतसा तिच्याभोवती कलावंतांचा अधिकच गराडा पडू लागला. शहरच्या जीवनाचा तिला पुरा पुरा कंटाळा येऊ लागला. त्याला आणि तिला एकत्र बसायला फारच थोडा वेळ मिळे. तो अनिमिष नेत्रांनी तिच्या सौंदर्याचा दर्शनास्वाद घेई आणि मग तो म्हणे—

“ खरंच, तू किती भाग्यशाली ! ”

“ आणि तू ? ”

“ मी देखील थोडासा ! ”

“ तो रे कसा ? ”

“ ह्या इतरापेक्षां मी तुला जवळचा म्हणून ! ”

“ पण मला हे भाग्य नकोच आहे असलं ! ”

“ म्हणजे ? ”

“ ह्यांत भाग्य कसलं आलं आहे रे विंदु ? विनाकारण सारा दिवस त्रास पाठीमागं ! ”

“ हा तुझ्या सौंदर्याचा प्रभाव ! ह्यांत तुला धन्यता वाटत नाही वाटतं ? आणि तू की नाही—”

“ हं-हं, बोल ! बोल ! ”

सौंदर्य - सिंधु

“ तू की नहीं, मला फार आवडतेस. ” तो संकोचला.

“ हो का ? कां म्हणून ? सौंदर्यासाठीच ना ? ” तिने अलडपणें मोठ्याने हसून विचारलें.

बिंदूला त्यांत किंचित् उपहासाची छटा दिसली. तरी पण त्यानें म्हटलें,
“ हं. ”

तिच्या चेहऱ्यावर विष्णुता पसरली.

“ हें पहा बिंदु, ” ती विचारमग्न होऊन म्हणाली, “ जें जवळच असतं तें दूरच्याकरितां; जवळच्याकरितां नाहीं, हेंच खरं ! ”.

तिचे हे शब्द त्याला एखाद्या ज्ञानजड वेदांत्याच्या व्याख्यानातील उताऱ्यासारखे वाटले. तो तिच्या तोंडाकडे सारखा टकमक बघत राहिला होता. तिच्या चिंतामग्न चेहऱ्यांतहि त्याला सौंदर्य ओतप्रोत दिसत होतें.

अशा चित्राला ‘संचित सौंदर्य’ असें नांव बरें दिसेल असा विचार त्याच्या मनांत आला होता. पण तिच्या मुखांतून दीर्घ श्वास निघाला होता !

ती पंधरा सोळा वर्षांची बालिका; पण तिचें बोलणें त्याला समजलें नाहीं. तो सौंदर्यमुग्ध झाला होता. तिनें तें ओळखलें.

“ सौंदर्य माझ्याजवळ आहे, तें दूरदूरच्या कलावंतांना उचयुक्त वाटतं. मला काय आहे त्याचा उपयोग ? ”

“ पण मला-? ” तो अडखळत, भीत चुकल्यासारखें करीत म्हणाला.

“ अं ? हं: हं: ” ती पुन्हा हसली.

“ तुला ? पण तू जवळचा कीं दूरचा ? ”

अगदीं सरळ होता प्रश्न तिचा; पण उत्तर देववेना त्याच्यानें. तो उगी राहिला. तो प्रेमांतला पेंचप्रसंग होता.

असे काहीं दिवस गेले. रंगभूमीसाठीं आणि चित्रभूमीसाठीं तिला मागण्या येऊं लागल्या होत्या. एक दिवस सिंधु आणि बिंदु एकत्र बसलीं होती. खूप दिवसांनीं त्यांची गांठ पडली होती. बिंदूला सिंधूविषयीं परकेपणा वाटूं लागला होता. चार दिवसांपूर्वीं एका तरुणाला त्यानें सिंधूशीं बोलतांना पाहिलें होतें. एक कसला तरी कागद त्या दोघांनीं हातांत धरला आणि तो तीं दोघें वाचीत होती. त्यानंतर बराच वेळ तीं एकमेकांशीं बोलत होती. तो निघून गेला तरी ती त्याच्याकडे सारखी पाहात राहिली होती. तिच्या नजरेंत

काहीं निराळ्याच भावना दिसल्या त्याला.

“ काय माझ्या जीविताचा उपयोग ? ” ती उद्वेगाने म्हणत होती.

“ असं कां बरं म्हणतेस सिंधु ? ” त्याने कळवळ्याने विचारलें.

“ बिंदु, खरं सांग, मी कुणाला तरी आवडते का ? ”

“ वा: ! काय खुळा प्रश्न हा ! सान्या जगाला तू आवडतेस. ”

“ अहा रे वेड्या ! मी कुठं आवडते ? माझं सौंदर्य आवडतं. माझ्याकडे कुणीच पाहिलं नाही आजवर. माझ्या बाह्यसौंदर्यावरच सारे अडखळून राहिले. देऊळ बघतात, पण गाभान्यांत कोणीच डोकावलं नाही. हं-असलंच आहे हे सारं जीवन !...”

बिंदु विचारा काय म्हणणार यावर ? हिच्या जागी दुसरी व्यवहारज्ञानी स्त्री असती, तर या वैभवाने ती किती तरी खुलून गेली असती. स्वतः बिंदुदेखील चांगला देखणा आणि छानछोकी तरुण होता. कुणाहि रंगेल वृत्तीच्या तरुणीला तो मोहक दिसला असता.

“ बिंदु ! ” तिने एकदम हाक मारतांच बिंदूला जरा दचकल्यासारखेच झालें. ती दोन्ही हातांची बोटे एकमेकांत गुंतवून लडिवाळपणे स्वतःशीच खेळत होती. सिंधूचें आपल्यावर निरतिशय प्रेम आहे असें लोकांस बिंदु सांगतो, हेहि तिला अलीकडे कळून आलें होतें.

“ बिंदु ! मला तू सुंदर म्हणतोस ना ? ”

आतां कसल्या वेदान्ताच्या डोहांत आपल्याला ही सुंदरी बुडविणार आहे याची कल्पना बिंदूला होईना.

“ कशांत आहे माझं सौंदर्य ? ” तिने नुसतें विचारलेंच नव्हे, तर उत्तराच्या अपेक्षेने ती बिंदूच्या तोंडाकडे रोखून पाहू लागली.

त्यामुळें बिंदूची किती तरी त्रेधा उडाली. तो तिच्या मुखाकडे पाहिल म्हणावें, तर तीच त्याच्या तोंडाकडे टक लावून पाहात होती.

“ येतो तो कलावंत माझ्या तोंडाकडेच सारखा बघत राहातो. ” असें आणखी तिने वर म्हटलें.

मग विचारा बिंदु तरी काय करणार ? तो त्या सुकुमार तळहातांच्या चाळ्यांकडेच पाहू लागला.

सुकुमार फुलाचें सौंदर्य कशांत सांठलेलें असतें ? त्या फुलाच्या पाकळ्या,

सौंदर्य-सिंधु

देठ, अंतर्भाग, प्रत्येक भाग आपापल्यापरी सुंदरच असतो. त्या सर्वांचा मिलाफ म्हणजे फुलाचें सौंदर्य.

पण या वेळीं त्याची नजर त्या कमनीय करांगुल्यांवर जडल्याभुळें त्याच्या तोंडून शब्द निघाले,

“ तळहातांत—”

त्याला म्हणायचें होतें, ‘ मुखकमलांत ’ म्हणून; पण तोच तर तिला दोषसा वाटत होता. तेव्हां तो तसलीच चूक कशी करील? आपला शब्द आवडला पाहिजे तिला, अशी त्याची इच्छा होती.

त्याचें तें उत्तर ऐकून ती मनसोक्त हसली. त्याची मात्र तारांबळ उडाली. तिच्या अंतःकरणाचा ठाव त्याला लागेनासा झाला.

तो जायला उठला, सिंधूला भेटून गेलेला तो साधारणसाच दिसणारा तरुण क्रोण असावा याचा त्याला शोध लावायचा होता.

कांहीं अंतर चालून गेल्यावर त्यानें मागें पाहिलें. तो तरुण निघून जाऊं लागल्यावर त्याच्याकडे ती जशी पाहात राहिली होती, तशीच आपल्याकडेहि ती पाहात राहिली आहे कीं नाहीं हें त्याला तोळून पाहावयाचें होतें. पण ती तर उटून घरांत गेली होती !

बिंदु पोस्टमनची वाट पाहात राहिला होता. त्याच्या पत्राचें उत्तर सिंधूकडून त्याला यावयाचें होतें. किती तरी आशेनें तो तिच्याकडून येणाऱ्या टपालाची वाट पाही.

त्याच तरुणाबरोबर ती गेली असावी, अशी त्याची प्रथम कल्पना झाली आणि विशेष चौकशीअंती ती खरी ठरली. तो एक सुप्रसिद्ध कवि होता. तत्त्वप्रधान लेखक म्हणून देखील त्याची बरीच प्रसिद्धी होती. त्याच्याबरोबर ती दूरच्या एका खेडेगांवीं जाऊन राहात होती. तिनें कलावंतांच्या गांठींभेटी घ्यावयाचें बंद केलें होतें. ती अज्ञातवासांत म्हणून राहिली होती. पण बिंदूनें मोठ्या प्रयासांनीं तिचा पत्ता मिळविलाच.

त्यानें तिला पत्र लिहिलें व अगदीं अलीकडचा तिचा फोटो पाठविण्या-विषयीं तिला त्यानें फार फार विनविलें. तिची साद्यंत हकीकत समजून घेण्याची उत्सुकता त्यानें आपल्या पत्रांत दर्शविली होती. तिच्या उत्तराची तो रोज वाट पाहात राहिला होता.

शेवटीं एक दिवस पोस्टमन पातळसें एक पार्सल घेऊन आला. त्याची उत्सुकता परमावधीची वाढली होती. त्यानें उघडून पाहिलें. खात्रीनें फोटोच !

“ अरेरे! आपण उगीच लग्न केलं. तिचें आपल्यावर खात्रीनें प्रेम होतं ! ” तो स्वतःशींच पुटपुटत होता. “ आणि काय झालं लग्न केलं म्हणून ? त्यांत काय बिघडलं ? ” तो नवमतवादी बनला होता.

कार्डबोर्ड त्यानें बाजूला काढला. आंत सुंदर फोटो ! सिंधूची पूर्वीची प्रतिमा त्याच्या मनश्चक्षूंंसमोर उभी राहिली. तो स्वतःचें देहभान देखील विसरला.

उलटून पाहायच्या पूर्वीच त्यानें त्या फोटोचें चुंबनदेखील घेतलें.

त्याची बायको आडून तो सारा प्रकार पाहात होती. त्याची त्या वेळची एकंदर वृत्ति पाहून तिला आधींच त्याचा संशय आला होता.

“ इश ५ ! काय चाललाय हा प्रकार ? ” असें तिनें म्हणून एकदम झडपही घातला त्या त्याच्या हातांतल्या फोटोवर ! तो रागानें तिच्या हातून तो फोटो हिसकून घेणार तोंच ती दचकून उद्गारला.

“ अगबाई ! हे हात कोणाचे ? ”

एक सुंदर गोजिरवाणें बालक आणि त्याच्या अंगावर त्याच्या आईचे दोन सुंदर हात !

एवढाच तो फोटो होता.

पण त्यांत देखील केवढें सौंदर्य होतें !

त्याला त्यांत एक लहान चिठी आढळली.

“ माझं सौंदर्य तुम्हांला माझ्या हातांत दिसलं होतं ना ? मी म्हणजे माझे हातच ना ? ”

त्या चिठीकडे पाहात बिंदु विचारमग्न झाला. एखाद्या तपस्व्याप्रमाणें जशी कांहीं त्याची समाधीच लागली होती. त्याची बायको हा सारा चमत्कार पाहून दिड्मूढ झाली होती विचारी !

कवितांचें पुडकें

‘ माय उत्तर देणार तिला काय ?

मुखा फिरवी परि नयनिं न उपाय ’

“नऊ पाय ?” कोणासा पुटपुटला.

“ होय नऊच ! दहा नव्हेत बरें !” दुसऱ्या एकानें उत्तर दिलें. पुन्हा काव्य गायन सुरूं झालें.

‘ मुखा फिरवी परि नयनिं न उपाय

रडसि कां गे ? ” आईस पुसत लेक

“लेका, बस की खालीं.” एक चावट श्रोता हळू म्हणाला.

“अहो ! पुरे आतां. दुसऱ्याला येऊं द्या पुढें !” दुसऱ्या एकानें मोठ्या आवाजांत सूचना करतांच शिऱ्या आणि टाळ्या यांचा कळोळ उठला. पण कविराज वाचीत होते.

‘ रडसि कां गे ? आईस पुसत लेक

कुसळ पडलें डोळ्यांत मघां एक ’

साधारण वयस्क अशा कवीचें हें काव्यगायन चाळू होतें. लहानपणीं लग्न केलेल्या मुलीला लग्न होऊन गेल्यावर चार पांच महिन्यांतच वैधव्य आलें. पण त्या मुलीला आपल्याला कोणती दशा प्राप्त झाली आहे, हें समजण्याइतकेंहि ज्ञान नव्हतें. लोक तिला पाहून विधवा म्हणूं लागले. त्याचा अर्थ तिनें आपल्या आईला विचारल्यावर आईच्या मनावर झालेला परिणाम वरील कडव्यांत कवीनें वर्णिला आहे. तथापि कवितादेहाची कशी ओढाताण कवीनें केली आहे याच्याकडे लक्ष दिल्यास कवीला बसण्या-विपर्यांच्या सूचना श्रोतृवृंदातून कां आल्या हें सहज समजून येण्यासारखें आहे.

श्रोतृवृंदाच्या सूचनेस न जुमानतां हट्टास पेटून कवीनीं आपलें काव्यगायन सुरूच ठेवलें.

बाहेरचा रस्ता दाखविण्यास आलों आहे !

“जिच्या ओर्षीचा वाळला न जार
पिता बनवी तिला प्रापंचिक नार
पती-मुखही पाहिलें न पुरतें
तोंच वैधव्यदशा हाय काय येते ?”

चोहोंकडून टाळ्या आणि गुत्-गुत् असा अवाज उठला. ‘खाली बसा’ ‘ओढून काढा’ ‘ढकळून द्या’ असे कठोर शब्द निघू लागले. कवी दोन्ही हात वर करून ‘एका-एका’ म्हणून सारखे बोलत होते. इतक्यांत एका धटिंगण श्रोत्याने कवीच्या कानाकडे आपलें तोंड नेलें.

“आपणांला बाहेरचा रस्ता दाखविण्यासाठी मी आलों आहे. पुढील प्रयोग करून घेण्याच्या आधी आपण माझ्या मागून घेण्यास तयार आहांत का ?”

कर्वीनीं डोळे किलकिले करून त्या धटिंगणाकडे पाहिलें. नंतर आर्द्र नयनांनीं श्रोतृवृंदाकडे पाहिलें. आणि तदनंतर पाय आपटीत स्वारी व्यासपीठावरून उतरून बाजूस सरकली.

ते बाजूस निघून गेल्यावर दुसऱ्या कवीचें गाणें सुरू झालें आणि तें श्रोत्यांस आवडल्याचें चिन्हहि दिसलें.

शारदाविहार या संस्थेतर्फे वरील काव्यगायनाचा समारंभ सुरू होता. त्या समारंभांत भाग घेण्यासाठी कवि “काव्य-डिंभ” यांना फार खस्ता खाव्या लागल्या होत्या. संस्थेच्या सेक्रेटरींना त्यांनीं आपल्या घरीं पुष्कळ वेळां हक्काचें आमंत्रण दिलें होतें. वाळपणीं ज्या शाळेंत त्यांचें शिक्षण झालें, त्या शाळेंत हल्लीं मुलांचें हस्तलिखित मासिक सुरू झालें होतें. त्याच्या एका वर्षाच्या १२ अंकासाठीं लागणारा सर्व खर्च आपण द्यावयाचें कबूल करून त्यांत त्यांनीं आपल्या कविता प्रसिद्ध करावयाचा सपाटा चालविला होता आणि ते सारे अंक त्यांनीं आपल्याजवळ ठेवून घेतले होते. ते अंक त्यांनीं शारदाविहार संस्थेच्या सेक्रेटरींना दाखविले. एक दोन साधारण बऱ्यापैकी कविता त्यांनीं या सेक्रेटरींना नमुन्यासाठीं म्हणून दाखविल्या. गायवयां करून शेवटीं त्यांनीं सेक्रेटरींना काव्यगायकांच्या मालिकेंत आपलें नांव दाखल करण्यास भाग पाडलें.

आपलें नांव दाखल झालेलें पाहून काव्य-डिंभ यांना आनंद झाला.

कवितांचें पुडकें

एका प्रसिद्ध मासिकाकडून परत आलेली कविताच त्यांनीं गाऊन दाखविण्यासाठीं निवडली. कारण ती कविता त्यांना स्वतःला आवडत होती. पण कोणाहि संपादकाला ती आवडत नव्हती. तरी ती कविता लोकांच्या बोकांडी लादण्याची त्यांची इच्छा दृढतर होत गेली. शेवटीं त्यांनीं कविता शारदा-विहार संस्थेच्या संमेलनांत श्रोत्यांच्या कर्णेंद्रियांत घुसविण्याचा अट्टाहास केला असतां काय प्रकार घडला, तो वर येऊन गेलाच आहे.

काव्य-डिंभांना कविता करण्याचा अतिशय नाद. ते कुठल्याशा ऑफिसांत कारकून होते, पण कविता रचण्याचा त्यांचा हव्यास इतका जबर होता, कीं त्यांच्या कवितांचें ब्राड बरेंच मोठें माजलें होतें. त्यांतील एकेक शस्त्र ते लोकांवर सोडण्यासाठीं एकेका संपादकाकडे पाठवीत, पण तेथून तें त्यांच्या ब्राडसाद्यांत येऊन थिरावत असे. त्यामुळें त्यांचा सांठा अक्षय झाला होता व दिवसेंदिवस वृद्धिंगत होत होता.

काव्यडिंभांची सांपत्तिक स्थिति चांगली नव्हती. त्यांचें वय तिशीला पोचलें होतें. त्यांना मूलवाळ कांहीं नव्हेंत. 'माझ्या कविता हींच माझीं मुलें !' जसें ते आपल्या पत्नीला वारंवार म्हणत असत. तथापि मुलावरची सुतावस्थेंतली मात्रा त्या चेपड्यांतील बालकांवर कशी करावी आणि मातृवात्सल्याची आपली तहान भागवार्थी हें त्या बिचारीला नीटसें समजून नव्हतें. काव्यडिंभांनां पोटापुरता पगार मिळे, तो त्या दोघांच्या खर्चाला जेमतेम पुरत असे. त्याच्याकडे द्रव्य-संचय असा नव्हताच.

आणि द्रव्यसंचय असता तर...?

काव्यडिंभापार्शीं जर का द्रव्यसंचय असता, तर त्यांनीं आपलीं बाडें छापून प्रत्येक साक्षर मनुष्याच्या घरीं नेऊन त्याच्या उरावर बसविलीं असतीं ! लोकांनीं विकत घेतली नसतीं, तर त्यांनीं मोफत वाटलीं असती. पुस्तक ओळणू ओळ समग्र वाचून पाहाणें हीच माझ्या पुस्तकाची किंमत असें त्यांनीं उघडपणें जाहीर करून पुस्तक वाटलें असतें. परंतु—!

त्रिवेणीवाईचें शिक्षण चांगलें लिहितां वाचतां येण्याइतकें झालें होतें. आणि काव्य-डिंभ मराठी सातवी पास होऊन नोकरीला लागले होते. त्यांना मराठी वाचनाचा मात्र दांडगा शोक होता. पण ते पत्नी अशिक्षित म्हणून फार नाराज होते. त्यांना पत्नीच्या अज्ञानाविषयीं जें फार दुःख होई, त्याचें

मुख्य कारण त्यांची काव्ये तिला समजत नसत हे होते. त्यांच्या काव्यांतल्या मकरंदाची रुचि तिला चाखतां येत नाहीं म्हणून ते तिच्यावर नाखूष असत व तसे त्यांनीं* तिला वारंवार बोलून हिणवावे असेंहि पुष्कळदां चाले. बिचारीला त्यामुळे अतिशय दुःख होई. तथापि त्यांच्या नेहमींच्या काव्य-प्रसिद्धीच्या बाबतींतल्या निराशेवर प्रकाशक लोक गाजरपारखी कीं काव्य-डिंभांची काव्येच त्या लायकींची, याचा निर्णय तिला करतां येत नसे. तथापि जिकडून तिकडून परतून आलेल्या कविता नीट जपून ठेवतांना काव्यडिंभ केव्हां अस्पष्ट आणि केव्हां स्पष्ट शब्दांत जे शब्द पुटपुटत असत, ते जर त्यांच्या काव्यांतीलच असतील तर काव्ये परतून येतात ते कांहीं केवळ गैर नाहीं असे तिच्या निरागस मनाला वाटे. असें असले तरी त्यांची दररोजची खिन्नता पाहून तिला त्यांची काव्ये येई. त्यांचे दुःख नाहीसे करावयाला आपल्याला कांहींच करतां येण्यासारखें नाही काय, असे तिला वाटे व त्याच चिंतेंत ती बिचारी निमग्न असे.

शारदाविहार संस्थेच्या संमेलनांत काव्यडिंभाची झालेली फजिती त्यांच्या पत्नींच्या कानीं आल्याशिवाय कशी राहिल? काव्यडिंभाचा स्वभाव चिकाटीचा होता, कीं हट्टी होता, कीं दुराग्रही होता हे ठरविणें कठीण आहे. पहिल्या प्रथम त्यांनीं कविता लिहावयास सुरवात केल्यापासून जें जें वाङ्मय त्यांच्या हातून आतांपर्यंत निर्माण झालें, तें सारें लोकांनीं वाचलेच पाहिजे असें त्यांच्या जिवास वाटे. साधारण परिचयाच्या अशा एका प्रकाशक कंपनीस आपला काव्यसंग्रह छापून प्रसिद्ध करण्याविषयी गळ घालण्याचा त्यांनीं निश्चय केला. त्यांच्या बोलण्यावरून हा त्यांचा निश्चय ध्वनित झालेला ऐकल्यापासून त्रिवेणीवाईनीं त्यांच्या लेखन व्यवहारावर बारीक नजर ठेवली. त्यांना कांहीं तरी कल्पना सुचली अलवी हें खास.

* * *

“ झक् मारतात हे प्रकाशक ”.....वगैरे वगैरे बरेचसे उद्गार काव्य-डिंभाच्या तोंडून निघालेले त्यांच्या पत्नीनें ऐकले आणि ती बाहेर आली. तोंच दारातून पोस्टमन जात असलेला त्यांना दिसला. जातांना तो आपल्याशींच हसत जात होता, त्यावरून पतिराजांच्या तोंडून निघालेली मुक्ताफळे त्या मिस्टिकल पिशवीवाल्यानें ऐकलीं असावीत असें वाटून त्रिवेणी

कवितांचें पुडकें

बाई थोडाशा खजीलहि झाल्या. त्यांनीं हळूच दाराआडून डोकावले, तो काव्यडिंभ हातांत एक कार्ड घेऊन असंख्य उद्गारांचा वर्षाव करीत होते. ते शुद्ध छापावयाचे झाल्यास कोणत्याहि मराठी छापाखान्यांतील उद्गारचिन्हें पुरीं पडलीं नसतीं. काव्यडिंभांनीं त्या कार्डाचे चार तुकडे करून केराच्या टोपलांत टाकले आणि ते बाहेर फिरावयास जाण्यासाठीं उठले. त्रिवेणीबाई मागच्याच पावलीं घरांत परतल्या.

काव्यडिंभाची स्वारी बाहेर पडून गेल्यावर त्रिवेणीबाईंनीं त्या चार तुकड्यांची एकत्र जुळणी केली. तेव्हां पुढील मजकूर त्यांना चक्रे दिसला.

× × × आणि कंपनी
बुकसेलर्स आणि पब्लिशर्स
पुणे.

× × × आपलें पत्र व कवितांचें पुडकें पाहिलें. तें छापावयाचें असल्यास छपाईचा खर्च द्यावा लागेल. त्याचा सरासरी आंकडा पुढें दिला आहे. हें पुस्तक आम्हीं आमच्या खर्चांनीं प्रसिद्ध करूं इच्छित नाहीं. पुडकें परत पाहिजे असल्यास पुरेसे टपाल हंशील पाठवावें.

* * *

पत्रांत छपाईच्या तपशिलाचे आंकडे दिले होते व शेवटीं मॅनेजरची सही होती.

काव्यडिंभांच्या उद्गारांचा व त्यांच्या त्रासिक चेहऱ्याचा उलगाडा त्रिवेणीबाईंना झाला. त्यांनीं ते चारहि तुकडे उचलून घेतले.

दुसऱ्याच दिवशीं काव्यडिंभांनीं पुडकें पाठवितांना रजिस्टर केल्याची पोस्टाची पात्रती काढली. तिच्यावरील आंकडा पाहून त्यांची मुद्रा खिन्न झाली. कारण पगार व्हावयाला बराच अवधि होता आणि पुडक्याचें बुकपोस्ट रजिस्टर करावयास खर्च ३-८-० आला होता. काव्यडिंभांचा निमेशिमे पगार पोस्टखात्याच्या पेटांत पडत असे ! अनेकांना अनेक व्यसनें असतात. काव्यडिंभांना हें एक व्यसन होतें. त्यांनीं पत्नीला हाक मारून काहीं पैसे आहेत का म्हणून विचारलें, परंतु त्यांचा नकारच ऐकावा लागला. त्यांचा नाईलाज झाला. पगार मिळेंपर्यंत पुडकें परत मागविण्यासाठीं पाठवावयाच्या टपालखर्चाचे पैसे पाठवितां येणें शक्य नव्हतें.

आतां दाखवितों चमत्कार !

आणखी चार दिवस गेले आणि पोस्टमनने काव्यडिंभांच्या हातांत एक पाकीट दिलें, आणि त्याच वेळेस त्रिवेणीबाईसहि एक पाकीट मिळालें. काव्यडिंभांच्या हातांतील पत्रावर त्याच प्रकाशक कंपनीची जाहिरात छापलेली होती. कपाळास सुरकुत्या घालून त्यांनीं अनेक उद्गार काढीत पाकीट फोडलें आणि आंतील मजकूर पाहूं लागले. पत्र फोडण्याच्या पूर्वी बाह्यांगाची निरीक्षण करण्याची काव्यडिंभांची संवय होती त्यामुळें तितक्या वेळांत त्रिवेणीबाई आपलें पत्र वाचून प्रफुल्लित मुद्रेनें पतिराजांच्या चेहऱ्याचें आड राहून सूक्ष्म निरीक्षण करूं लागल्या.

एकेका ओळीवरून नजर फिरवीत असतां काव्यडिंभांचा चेहरा प्रसन्न, प्रफुल्लित, फारच फुललेला दिसून आला. तें पत्र त्यांनीं जवळ धरून, एकदा या बाजूस एकदा त्या बाजूस असें धरून वाचलें. त्यांनीं त्या पत्रास दश-दिशांचे पाठ दिले. जणूं काय ते त्या पत्राला भूगोलाचा श्रीगणेशाच शिकवीत होते ! नंतर त्यांनीं तें पत्र उठून, चालत, तिरव्या नजरेनें डोळे बारीक करून, मोठे करून असेंहि वाचून पाहिलें. त्रिवेणीबाई चाहूल लागूं न देतां ही सर्व कसरत पाहात होत्या आणि त्यांना हसें आवरत नव्हतें. काव्यडिंभांनीं आपली पेटी उघडून तें पत्र ठेविलें आणि पुन्हा बाहेर काढलें. शेवटीं त्यांच्या तोंडून एक वाक्य मोठ्यानें बाहेर पडलें. “आतां दाखवितों सर्वांना चमत्कार !”

ही संधि साधून त्रिवेणीबाई पुढें येत होत्या आणि काव्यडिंभ पत्नीला हें पत्र वाचून दाखविण्याकरिता बाहेर पडत होते. त्यांची दारांतच टक्कर झाली.

“बाई-बाई-बाई ! काय बरं ही घाई ! हाच काय तो चमत्कार ?”

“अग-चमत्कार तर निराळाच आहे. पण तो तुला आतां मी सांगूं इच्छित नाहीं.” काव्यडिंभ आपला पहिला बेत फिरवून म्हणाले. त्यांच्या मनांत पत्नीला मागाहून एकदम चकित करावयाचें हौतें. त्यांचा कवित् संग्रह छापून निघायचा होता.

“तरी पण—”

“पण-बीण कांहीं नाहीं. आणि आतां ते साडेतीन रुपये मला नकोत.

कवितांचें पुडकें

तूं कसली अगर्दीच अरसिक आहेस. माझीं काव्यें तूं वाचीत नाहीस वाचून दाखविलीं तर ऐकत नाहीस. बळजबरीनें ऐकविलींच तर तुला त्यांतला रस, अलंकार, यमक, प्रास, मौज, गंमत कांहींच कळत नाहीं. तुझ्याशीं बोलायचं काय ? आणि तुला सांगायचं काय ?...”

काव्यडिंभ फिरावयास बाहेर झटकले. ते आपल्याकडेचें पत्र मागतील, निदान त्याविषयीं चौकशी तरी करतील अशी भीति त्रिवेणीबाईस वाटत होती, परंतु आनंदातिरेकांत काव्यडिंभ कांहीं एक न विचारतां निघून गेले.

दरम्यान त्यांना त्या प्रकाशकाकडून मधून मधून पत्रें येत असत, पण त्याच दिवशीं बहुधा त्रिवेणीबाईसही पत्र येई. सणापण्मासीं माहेरून एखादें पत्र आपल्या पत्नीस यायचें, त्याएवजीं आतांशा नेहमीं पत्र येत असलेलें पाहून काव्यडिंभांस थोडेंसें नवल वाटलें. पण तें थोडेंसेंच.

शेवटीं ठरलेल्या दिवशीं कविता संग्रहाच्या पन्नास प्रतींचें पार्सल आलेलें काव्यडिंभांस मिळालें. त्यांत त्यांच्या कवितांचें पुडकेंही गुंडाळलेलें होते. त्यांनीं प्रथम तें पुडकें उघडलें; त्यांत आरंभीं आरंभींच्या साऱ्या कविता होत्या, व अखेरी अखेरीच्या कविता छापण्यासाठीं घेतल्यामुळें दिसत नव्हत्या. नंतर त्यांनीं आपला कवितासंग्रह पाहिला. पुस्तकाचें बाह्याग, कव्हरवरील सजावट, आंतील कागद, छपाई, टाईप, बांधणी, सर्व कांहीं फारच सुंदर होतें. आपल्या इष्टमित्रांस वाटण्यासाठींच कर्मांत कमी ५० प्रती पाहिजेत असें काव्यडिंभांनीं प्रकाशकांस लिहिलें होतें. अभिप्रायाच्या व विक्रीच्या प्रति प्रकाशकाकडेच राहावयाच्या असें प्रकाशकांनीं आगाऊ कळविलें असल्यामुळें काव्यडिंभानीं पुस्तकें कोणाकोणास द्यावयाचीं त्याची यादी पूर्वांच करून ठेविली होती ती बाहेर काढली. त्यांनीं पहिल्याच प्रतीवर आपल्या पत्नीचें नांव घाटून तें तिला देण्यासाठीं वाजूस काढून ठेवलें.

भोजनोत्तर त्यांनीं आपल्या पत्नीस जवळ बोलाविलें. आपणांस कांहींच टाऊक नाहीं, असा बहाणा करून त्या पुढें आल्या.

“ हं ! हें ध्या तुम्हांला. ” काव्यडिंभ आपल्या पत्नीच्या मुखाकडे हास्य-मुद्रेनें पाहात म्हणाले.

“ काय हें ? कोणाचं पुस्तक ? नि कसलं ? ”

“अरेरे ! दुदैव माझं ! तुला इतकं देखील ज्ञान असू नये ना ! हा माझा कविता-संग्रह आहे. मात्र या प्रकाशकाने माझे टोपण नांव न घालतां खरे नांव संबंधच्या*संबंध घातलें आहे त्याबद्दल मला अतिशय राग आला आहे त्याचा. माझा कविता-संग्रह प्रसिद्ध झालेला पाहून माझी थट्टा करणाऱ्यांचीं नांकें खालीं पडतील. शारदा-विहार संस्थेला मी एक पत्र पाठविणार आहे. पण तुला माझ्या या कविता संग्रहाचें स्वारस्य समजेल का ? ”

“मी हल्लीं वाचनाची संवय ठेवली आहे. हा संग्रहदेखील मी संबंध वाचीन. मला समजणार नाहीं तें आपण समजावून द्याल ना ? ”

“अलबत. तें पुस्तक तूं आपल्या हृदयाजवळ घेतलें आहेस आणि त्यामुळे तूं किती शोभिवंत दिसतेस पण ! प्रत्यक्ष सरस्वतीच. पण खरं सांगूं का ? नाहीं तर विनाकारण लांब मुस्कारा टाकशील ! मुलाला हृदयावर खेळवणाऱ्या पोक्त मातृदेवतेसारखी तूं शोभतेस. ”

त्रिवेणीनाई आंत गेल्या आणि ‘काव्यडिंब’ आपल्या खोलींत बसून लिहूं लागले. इतक्या वर्षांच्या दीर्घ तपस्येची कसोटी पाहून आज खरोखरीच त्यांना सरस्वती प्रसन्न झाली होती. वृत्ति उचंबळून आली होती. भावना जागृत झाली होती. प्रतिभा स्फुरण पावली होती. हृदयांत दिव्यज्योत प्रज्वलित झाल्यासारखेंच वाटत होतें. साधारण मनुष्याचीं मुले आणि कवीचीं काव्ये याविषयींचे उदात्त विचार त्यांच्या मनांत थैमान घालीत होते. सत्कवीचीं मुले-त्यांची काव्ये-रसिकांच्या हृदयावर कशीं खेळतात, त्यांची जोपासना रसिक किती काळजीपूर्वक करितात, त्यांचें कसें कोडकौतुक होतें, त्यांची कशी वाहवा होते, आणि त्यांचा जनक-म्हणजे कवि-त्यामुळे कसा धन्य होतो, इत्यादि विचार त्या प्रतिभेच्या उद्रेकांत कागदावर नकळत पडून गेले. दीर्घ व्यासंगानें त्यांची भाषा आतां सफाईदार झाली होती. त्यांनीं दुसऱ्याच दिवशीं ती कविता लिहून काढून एका अधिक दर्जाच्या मासिकाच्या संपादकाकडे पाठवून दिली.

ती कविता त्यांनीं पाठवून दिल्यावर एके दिवशीं त्रिवेणीनाईंनीं आपला कविता-संग्रह कितीसा वाचला आहे हें पाहाण्यासाठीं त्यांनीं त्या घरांत नाहींतसें पाहून, त्यांना दिलेली पुस्तकाची प्रत उघडून पाहिली, तों त्यांत खुणेसाठीं घातलेलें एक पत्र दिसलें. पत्र वाचूं नये असें त्यांना प्रथम वाटलें.

कवितांचें पुडकें

पण वरती छापील शिक्षा दिसला. तो पाहातां एका प्रकाशकाचा छापील पत्ता दिसला आणि तो त्यांच्याच प्रकाशकाच्या कंपनीचा होता.

आपल्या पत्नीला त्या प्रकाशकाचें पत्र तरी काय आलें-असावें म्हणून त्यांनी वाचण्यास आरंभ केला, तसतसें त्याचें अंतःकरण सद्वादित झालें, व त्यांच्या चेहऱ्यावर क्षणांत आनंद, क्षणांत कृतज्ञता, क्षणांत तिरस्कार, तर क्षणांत खिन्नता असे मनोविकार प्रगट होऊं लागले. तें पत्र असें होतें.

“× × × आपलें पत्र मिळालें. आपल्या पतिराजांच्या कवितांचें पुडकें आतां आम्ही परत करीत नाहीं व आपण जसा मजकूर कळवाल, तशाच मजकुराचीं पत्रें त्यांस पाठवीत जाऊं व आपल्या सूचनाप्रमाणें आम्ही वागत जाऊं. मात्र पन्नास प्रतींच्या छपाईच्या पैशांपैकीं आगाऊं येथील आपल्या बंधूकडून आम्हांस पोंचता होईल असें करावें. त्या पुडक्यांतील आरंभींच्या कविता अगदींच टाकाऊ आहेत. पुढील कवितांतील कल्पना साधारण चांगल्या आहेत, पण त्यांत खरी स्फूर्ति दिसत नाहीं. कृत्रिमपणा फार दिसतो. तथापि आपल्या काव्यपरीक्षकाकडून त्या दुरुस्त करून घेऊन आम्ही आपल्या आग्रहासाठीं छापून काढीत आहोंत. काळजी नसावी. पुस्तकें तयार होतांच त्यांना पाठवून देऊं. राहिलेलें निमें बिल पुस्तकें इकडून पाठविल्यावर आपल्या बंधूमार्फत भागविण्यांत यावें. आपल्याशीं झालेल्या पत्रव्यवहाराची त्यांना बिलकुल जाणीव देण्यांत येणार नाहीं. त्यांच्या पत्रांतील मजकूर आपणांस कळवीत जाऊं याविषयीं खात्री बाळगावी. × × × ”

समग्र पत्र वाचून झाल्यावर ते तेथेंच बसले आणि विचारमग्न झाले. एकूण आपण खरे कवि नाहीं, कवि होण्याइतकी आपली लायकी नाही, असें वाटून त्यांच्या चेहऱ्यावर उदासीनता पसरली.

इतक्यांत त्यांना बाहेर पावलांचा अवाज ऐकूं आला. त्रिवेणीबाई नुकत्याच आल्या होत्या व तितक्यांतच पोस्टमन त्यांच्या हातांत एक पत्र देऊन गेला होता.

काव्यडिंब बाहेर आले. पत्नीवर त्यांची नजर पडतांच त्यांनीं चमत्कारिक मुद्रा करून तिला म्हटलें, “एकूण मी नालायकच तर !”

“असं कोण म्हणतं ?” त्रिवेणीबाई हसत म्हणाल्या.

“नालायकच. तुझ्या पुस्तकांतील पत्र मी वाचलं !”

“कां-कां?” त्रिवेणीबाई चमकून म्हणाल्या, “हें योग्य नाही. आपण माझं पत्र कां वाचलं? हें आपलं कार्ड वाचून पाहा, म्हणजे तुमच्या सत्कवित्वाच्या लायकीचा दाखला तुम्हांला दिसेल.”

काव्यडिभांनीं तें पत्र वाचलें. त्यांत त्यांच्या कवितेची ओतप्रोत स्तुति केली अगून ती पुढील अंकांत छापून येत असल्याचें त्या मासिकाच्या संपादकांनीं कळविलें होतें.

आणि खरोखर ती कविता प्रसिद्ध झाल्यावर त्या कवितेची फार प्रशंसा झाली.

मिळविला लाल

शेवटीं चंद्रकांतानेंच तो लाल विकत घेतला. किंमत सारखी चढत गेली. पण चंद्रकांताचा आंकडा शेवटचा ठरला. वास्तविक ती लाल मण्याची आंगठा होती. पण आंगठीला महत्व नव्हतें. महत्व होतें तें त्या मण्याचें. म्हणून आंगठी न म्हणतां लाल असेंच म्हटलें. लाल पाणीदार होता.

पैसा भरून लाल हातांत येतांच ती सुंदर डब्री खिशांत घातून चंद्रकांत छगनलाल मगनलाल आणि कंपनीच्या दुकानातून बाहेर पडत असतांच पुढील शब्द चंद्रकांताच्या कानावर आले—

“ तो लाल मला पाहिजे होता. ”

“ माफ करा ! ” चंद्रकांत म्हणाला आणि झटकन् निसटला. गर्दीतून वाट काढीत असतांना तो बोलत होता. पण नंतर त्यानें लाल मागणाऱ्या व्यक्तीकडे पाहिलें तों-अहाहा, तो चेहरा अत्यंत सुंदर असून यावेळीं तो केविलवाणा झालेला त्याला दिसला. शब्दांतील आर्जवी मोहकतेनें त्याचें मन वेधलें आणि त्यानें त्या चहऱ्याकडे पाहिलें. ती एक नवयौवनवती सुंदर बाला होती.

हे सर्व खरें, पण तिला तो लाल विकत द्यावयास चंद्रकांत मुळींच तयार नव्हता. तो निसटून चालला होता.

“ मला तो लाल पाहिजेच. ” त्या बालिकेनें पुनः लगट करून म्हटलें.

“ पण मला तो द्यावयाचा नाही— ” चंद्रकांतानें जरासें कठोरपणानेंच म्हटलें. त्यानें टॅक्सीवाल्याला खूण केली. दार उघडून तो आंत बसला. मोटार चालू लागणार, तोंच ती धिटोरी मुलगीहि मोटारीचें दार उघडून आंत बसली ! ती मुलगी केवळ निराश झाली होती एवढेंच नव्हे, तर थोडीशी भ्यालेलीहि दिसत होती. केवळ निरुपायास्तव तिला मोटारींत चढून अनोळखी मनुष्याबरोबर बसावें लागून मोटार जाईल तिकडे जावें

लागत होतें. तिला तो लाल पाहिजे होता. आणि त्यासाठी तिला मोठ्यांत चढण्याशिवाय गत्यंतरच नव्हतें. कारण चंद्रकांताचा पत्ता तिला माहित नव्हता आणि ओळख तर मुळींच नव्हती.

पण तो लाल हस्तगत करावयास चंद्रकांताला आपल्या जवळची बहुतेक सारी पुंजी घालावी लागली होती. एका ऑफिसांत त्याला नोकरी होती. तरी तो, त्याची आई, एक बहीण आणि एक भाऊ यांचा खर्च भागवितां भागवितां त्याला पुरे पुरे होई. भाऊ व बहीण यांचा अभ्यास चालू होता नोकरी लागल्यापासून गेल्या तीन चार वर्षांत शिकस्तीनें सांठवून ठेवलेली पुंजी त्यानें आज खर्चिली म्हणावयास हरकत नाही. त्यामुळे त्याचे मन चिंताक्रांत झालें होतें.

छगनलाल मगनलाल आणि कंपनीचा जवाहिराचा व्यापार होता. मधून मधून ते क्लिअरन्स सेल करीत असत व कधीं कधीं जवाहिराचा लिलांवहि करीत असत. चंद्रकांताला लिलांवांनें जवाहिर विकलें जाणार हें ठाऊक होतें व तो केवळ प्रेक्षक म्हणून त्या दुकानांत आला होता. त्याच्याच ऑफिसांतल्या दुसऱ्या एका इसमानें आजच्या लिलावांत एक चमत्कारिक लाल विकला जावयाचा आहे असें त्यास सांगितल्यामुळे त्याची जिज्ञासा जागृत झाली होती. शिल्क पडलेली रक्कम तो बँकेत ठेवण्यासाठी चालला असतां वाटेंत लिलांवदाराचे शब्द ऐकून तो दुकानात चढला.

“ हा लाल घेईल तो भाग्यास चढेल. याचा गुण फारच चमत्कारिक आहे.....” हे ते शब्द होते.

“ पाऊणशे रुपये.” एक जण म्हणाला.

“ पाऊणशें रुपये—पाऊणशें रुपये ! इतक्या उंची रत्नाची किंमत म्हणजे थट्टाच नव्हे काय ? याची पारख करणारा रत्नपारखी या समाजात नसेल असें मला वाटत नाही. याची किंमत हजारों रुपये आहे. दोन हजार तरी याचे आलेच पाहिजेत. या. बोला. कोणी रत्नपारखी बोला.....”

“ शंभर ! ” चंद्रकांताच्या शेजारच्याच एका इसमानें म्हटलें.

चंद्रकांतानें त्याच्याकडे तिरस्कारानें पाहिलें. तो एक लठ्ठ माणूस असून शरीरानें बोजड आणि दिसण्यांत वेढव होता. त्याच्या कानांत कुडुक होतें. डोकीस जरीचा तांबडा रुनाल होता. पानसुपारी खाऊन तांबडे झालेले ओंठ

मिळविला लाल

म्हणजे काळ्या कागदावर तांबड्या शाईची जाडशी दुरेधीच होती. पोपाख धामट झालेला दिसत होता.

“सव्वाशें!” चंद्रकांत मोठ्याने म्हणाला आणि त्याने आपल्या प्रतिस्पर्ध्याकडे पाहिलें.

“दीडशें!” त्याच्या प्रतिस्पर्ध्याने आंकडा चढविला. चंद्रकांत इर्षस चढला. त्या दोघांच्या चढाओढीने इतर लोक नुसते प्रेक्षक बनून राहिले. शेवटपर्यंत कोण टिकतो हेंच जणूं त्यांस पाहावयाचें होतें. ते त्या दोघांकडेहि आळीपाळीने पाहता होते. चंद्रकांत त्यांना पैशाची फिकीर न झालगणारा व आपला शब्द खरा करण्याकरितां वाटेल तें करणारा असा करारी स्वभावाचा दिसत होता. त्याचा प्रतिस्पर्धी व्यवहारज्ञ व हिशेबी स्वभावाचा आणि व्यापारी वाण्याचा असावासा दिसत होता.

“अडीचशें रुपये!” चंद्रकांताने प्रतिपक्षास चुप करण्याच्या ऐटीने म्हटलें. आणि त्या ऐटीने त्याचा प्रतिपक्षी चीन झाल्यासारखाच दिसला. तो विचाररमझ झाला. अडीचशें रुपयांवर आंकडा चढविण्यास कोणीच पुढें येईना. लिलांव पुकारणारा सारखा ओरडत होता. त्याचा नाइलाज झाला. शेवटी तो म्हणाला,

“अडीचशें रुपये मी रोख घ्यायला तयार आहे. माझा शब्द मागें ध्यावयास मला परवानगी द्यावी. आमचें यांत हकनाक नुकसान होत आहे. भलत्या माणसासमोर भलता माल मांडला म्हणजे अशीच स्थिति व्हावयाची...”

“पाचशें रुपये!” चंद्रकांताचा प्रतिस्पर्धी ओरडला.

“पाचशें रुपये एकवार—”

“पांचशें रुपये दोनवार—”

“सहाशें रुपये!”—भुवया चढवून चंद्रकांत म्हणाला.

सहाशें रुपये तीनवार पुकारण्यात आले. चंद्रकांताने विश्रांतून नोटा काढून किंमत मोजली आणि लाल घेऊन तो निघण्याच्या वेतांत असतांनाच एक तरुणी मोटारींतून उतरून तो लाल ध्यावयास लगवणीने आंत शिरत होती. परंतु एकाच मिनिटाची तफावत. लाल गेला. तिचें तोंड खर्कन् उतरलें. तिला चंद्रकांताकडे दीनवाणीपणें याचना करावी लागली.

पण ती त्याच्याकडे तो लाल मागत असतांच त्याचा प्रतिस्पर्धी त्याच्याकडे आला आणि सातशें रुपये द्यावयास कवूल झाला. त्या तरुणीनें हें ऐकलें हें एक नवीनच संकट आलेंसं तिला वाटलें. चंद्रकांतानें आपल्या प्रतिस्पर्ध्यास स्पष्ट नकार दिला. आणखी एकदोन माणसं त्याच्या कोटाला धरून ओढीत होतीच; पण तो मोटारींत चढल्यावर त्याच्या पाठीमागून जाणारी अशी ती एक तरुणीच !

त्या लिलावांतल्या प्रकारानें त्याचें मस्तक फिरून गेल्यासारखें झालें होतें. पण मोटार एका पुलावरून ग्वाली उतरत असतां थोडासा धक्का बसल्यामुळें आपल्या शेजारीं बसलेल्या तरुणीकडे त्याचें लक्ष गेलें. त्यानें तिच्याकडे एकवार पाहिलें. ती दुसरीकडे तोंड फिरवून बसली होती, पण मधून मधून ती समोर पाही. तिचे ओठ आणि आपल्या गिऱ्यांतील पेट्टीतील लाल यांत अधिक पाणीदार कोण असा प्रश्न धणभर त्याच्या मनांत येऊन गेला. आपण एक लाल विकत घेतला. तो लाल भाग्यशाली आहे, असें तो व्यापारी ओरडून सारग्या सांगत होता. मग आपणाला हा भाग्यशाली लाल आणखी एक विक्रमाची जोडी प्राप्त करून देणार कीं काय अशी एक स्वार्थी कल्पना त्याच्या मनात आली. पण लगेच त्यानें आपल्या मनाची निर्भत्सना केली आणि तसले अप्रयोजक विचार त्यानें आपल्या मनांतून धुडकावून दिले.

त्यानें पुनः तिच्याकडे पाहिलें. ती शीलवती, कुलवती, सुशिक्षित आणि श्रीमंताची मुलगी आहे असें त्याला दिसून आलें तिचा पोशाख साधा आणि सुंदर होता. मोटार चालू होती, पण निघण्याच्या घाईत त्यानें मोटारवाल्याला ठिकाणा सांगितलेला नव्हता आता त्याच्या हें लक्षांत आलें. म्हणून त्यानें मोटार थांबविण्यास खूण केली.

“आपणाला कुठें जायचें आहे ?” मोटार थांबतांच त्या तरुणीला चंद्रकांतानें विचारलें.

“तो लाल मागण्यासाठींच मी तुमच्या मोटारमधून आलें. आपण भरलेल्या किंमतीपेक्षांहि जास्त रकम मी भरायला तयार आहे” ती म्हणाली.

“स्वरी गोष्ट. पण असं पाहा—मी हा लाल घेतला तो त्या लिलाव करणाऱ्या दुकानदाराप्रमाणें विकून नफा मिळविण्यासाठीं घेतलेला नाही. निदान यावेळीं तरी माझी तशी इच्छा नाही. पुढें मला तसं वाटलें, तर मी

तसं करीन, पण आज माझी तो लाल विकण्याची इच्छा मुळांच नाही.”

“मी आठशें रुपये दिले असते. जरूर तर...”

“छे. छे. हजार रुपये दिलेत तरी मी तो विकावयास आज तयार नाही. रागावूं नका. मी तो मुद्दामच घेतला आहे. बरें तें राहूं द्या;” तो विषय बदलण्याचा हेतूने म्हणाला, “तुम्हांला या मोटरीची जरूर आहे काय ?”

“नाहीं.”

चंद्रकांतानें मोटरवाल्याला पैसे दिले व तो खाली उतरला. त्याबरोबर त्या तरुणीलाहि खाली उतरणें भाग पडलें. पायांना चालत ती आपला पाठलाग करूं शकणार नाही अशा कल्पनेनेच त्यानें मुद्दाम हा डाव टाकला होता.

“बरं, आतां मी जातो; मला अड्डन पुष्कळ ठिकाणीं जायचें आहे.” असें म्हणून तो जाऊं लागला.

“जरा थांबा.” ती तरुणी जराशी संकोचानेंच म्हणाली. “आपला पत्ता मला द्या ना !”

“ठीक-ठीक ! हा घ्या ” असें म्हणून त्यानें आपल्या नांवाच्या काडविर पेन्सिलीनें पत्ता लिहून तें तिच्याकडे दिलें. “बरं जातो मी...या कांहीं विशेष असलं तर...” असें औपचारिक कांहीं तरी बोलून त्यानें तेथून पाय काढिला. मागें वळून पाहातो, तों ती तरुणी झपाट्यानें चालूं लागली होती. तिच्याकडे त्याचें लक्ष लागलें. पण तेथें रस्त्यावर तिच्याकडे पाहात राहाणें त्याला शक्य नव्हतें. तिच्याबद्दलचेच विचार मनांत घोळत असतां तो आपल्या बिऱ्हाडीं येऊन पोचला.

त्या तरुणीशीं आपण केलेली वागणूक सभ्यपणाला तरी शोभण्यासारखी होती का ? आपल्या या वर्तनाचा तिच्या मनावर काय बरें परिणाम झाला असेल ? आपण तिची क्षमा तरी मागायास पाहिजे होती; आपण तिरस्कारानें व आढ्यतेनें आपला पत्ता दिला, पण तिचा पत्ता कांहीं आपण घेतला नाही; या असल्या तुसड्या वर्तनावद्दल त्याला स्वतःचा फार राग आला. पण ती आतां पुनः केव्हां येते याची वाट पाहात बसल्याशिवाय त्याला कांहींच गर्त्यंतर नव्हतें.

पण ते विचार त्याला तत्क्षणींच धुडकावून द्यावे लागले. असलेली सारी

पूजी तो गमावून बसला होता आणि खर्चाची तोंडे 'आ' पसरून त्याला गिळंकृत करायला बसली होती. चालू खर्च भागवावा कसा हा मोठा प्रश्न येऊन पडला.

खुंटीवर कपडे उतरून ठेवीत असतांच त्याची बहीण त्याच्याकडे येऊन फीची आठवण करून निघून गेली. भावाने कपड्यांचे बिल पुढे ठेविले. भाड्याचे बिल टेबलावर पडलेच होते. टेबलावर साप्ताहिक क्रॉनिकलचा अंक होता. त्याच्याकडे त्याचे तशा व्यग्र स्थितीतहि लक्ष वेधले. त्यांत कॉपिटेशन पझल होते. त्या सेटपैकी तो सहावा हता होता. आजचा दिवस उत्तर पाठविण्याचा शेवटचा होता. त्याने आपली उत्तरे तपासून पाहिली व अटीप्रमाणे बरोबर ती उत्तरे क्रॉनिकल ऑफिसांत पाठवून दिली. त्या व्यवसायांत कांहीं वेळ गेला. पुनश्च काळजी उभी. जवाहिराच्या दुकानांत शिरत असतांच त्याने त्या दिवशीच्या रजेबद्दल ऑफिसांत चिठी पाठविली होती. पण आतां त्याचे लक्ष कशाकडेच लागेना.

पैशाची त्याला फार निकड होती. पण आपल्या श्रमाने पैसा मिळवावा अशा तत्त्वाचा तो होता. तथापि आज त्याच्या चित्तवृत्तीत थोडासा फरक पडला होता. अनीतीच्या मार्गास न जातां पैसा मिळविण्याचे त्याला एकहि साधन दिसेना. तो पुनः आंगावर कपडे चढवून बाहेर पडला. महालक्ष्मीच्या वाटेने त्याचे पाय चालू लागले. वाटेत एक फेरीवाला लॉटरीची तिकिटे विक्रीत होता. लॉटरी घेणे बरे नव्हे, असे त्याचे ठाम मत होते व तसा तो लोकांनाहि उपदेश करी. त्याने आपले मन आवरून धरिले. शिवाय त्याच्याकडे फारसा पैसा नव्हता. विचारांच्या तंद्रीत वाटचाल करीत असतां तो थोडक्याच वेळांत महालक्ष्मीपार्शी जाऊन पोचला. आणि पाहातो तों रेसक्रोसवर भयंकर गर्दी उसळली होती. रेस जोरांत चालू होती. "लखपती" "लखपती" अशी जिकडे तिकडे ओरड चालू होती. चंद्रकांताचे मन थरथरू लागले. त्याने खिशांत हात घातला. सारे चारच रुपये होते. त्याने एकाकडून उसने रुपये घेऊन भरती करून घोड्यावर लावले आणि नशिबाचा खेळ पाहात बसला

त्याचा डाव साधला. उसने घेतलेले पैसे त्याने परत केले आणि पुढच्या मोहजालांत न सांपडतां तो घराकडे जाण्यासाठी मार्गे वळला. तात्पुरती

जिकिरीवर आलेलीं विलें भागविण्यापुरती रक्कम आतां त्याच्या खिशांत खुळखुळूं लागली होती.

ग्रॅटरोडपार्शी येतांच त्याला तो फेरीवाला फिरून आढळला. या वेळीं त्याच्याभोंवतीं गिन्हाइकांची गर्दी झाली होती. तिकिटें भराभर फाडून देण्यांत तो गुंतला होता. शेवटीं एकच तिकिट शिल्लक राहिलें होतें. ध्यावें कीं न ध्यावें असा विचार क्षणभरच त्याच्या मनांत येऊन गेला. पण तदनंतर लगेच त्याचा निश्चय ठरला. तें तिकिट शेवटचेंच होतें म्हणून कीं काय नकळे, पण त्यानें पांच रुपये खर्च केल्यास अगर्दीच अडचण होईल अशी त्याची स्थिति या वेळीं नव्हती.

काळोख पडूं लागला होता. दिवे लागत होते. त्याला एका वाजूच्या अडचणीच्या व फार प्रकाश नसलेल्या अशा रस्त्यांतून जावें लागत होतें. तो अज्ञानहि विचारांतच होता. समोरून एक मोटर येत होती. ती चुकविण्याकरितां तो बाजूस सरकला, पण ड्रायव्हरच्या हलगर्जीपणामुळें मोटरहि त्याच बाजूस सरकली. इतक्यांत केळ्याच्या सालीवर पाय धसरून चंद्रकांत खाली पडला. पडतां पडतां त्यानें मडगार्डला धरलें. पण मोटर साफ थांबली नसल्यामुळें त्याला थोडें खरचटलें. आंत कोणीतरी फार श्रीमंत बाई बसली असल्याचें त्यानें ओझरतें पाहिलें होतें. त्यानें मोटारीचा नंबर टिपून घेतला आणि तो ड्रायव्हरकडे येऊ लागला. ड्रायव्हर धनिणीकडे तोंड करून कांहींतरी सांकेतिक भाषेत बोलत होता. चंद्रकांत पुढें आला, पण तो लंगडा व वेदनाविद्धळ झालेला असा दिसला. मोटारच्या मालकिणीनें त्याला आंत ड्रायव्हरपार्शी बसावयास सांगितलें. पण तो आंत चढावयास कबूल होईना, तेव्हां तिनें आपणाकडे त्याला खुणेनें बोलाविलें आणि जवळ येतांच त्याच्या हातांत एक नोट दिली. ती नोट पन्नास रुपयांची होती. चंद्रकांतानें तिला आदरपूर्वक नमस्कार केला आणि नंबर टिपून घेतलेला कागद तिच्याकडे दिला. तीहि हसली; व चंद्रकांतहि हसला. मोटार आपल्या वाटेनें गेली आणि चंद्रकांत आपल्या वाटेनें चालूं लागला.

चंद्रकांताला आतां तर फारच चमत्कारिक वाटूं लागलें. आजचा सगळा दिवस त्याला सान्या आयुष्यांत अतिशय चमत्कृतिपूर्ण वाटत होता.

: ३ :

गेल्या तीन चार दिवसांत विलक्षण योग घडून आल्यामुळे चंद्रकांत त्या लाल मण्याली मुळीच विसंबत नसे. दिवसांतून कितीदां तरी तो त्या मण्याचें दर्शन घेई. खरें म्हटलें, तर त्यानें ती आंगठी आपल्या बोटांतच घालावयाची, पण ती त्याच्या बोटांत बसण्यासारखी नव्हती. आजूबाजूला कांणी नाहीं असें पाहून तो एकांतांत आपल्या खोलींत दरवाजे लावून बसे आणि त्या मण्याला मस्तकावर ठेवी काय, दोरांत अडकावून गळ्यांत लटकावून पाही काय, आणि मनगटांवर घड्याळाच्या जागी बसवून पाही काय ! एखाद्या लहान मुलासारखेच तो त्या लाल मण्याशीं चाले करूं लागला होता ! आणि त्यानें तसें तरी कां करूं नये ? गेल्या चार दिवसांत चमत्कारच तसे घडले होते ज्या दिवशीं तो लाल त्याच्या हातीं आला, त्या दिवशीं तो चिंतेंत असतां मोटारवाल्या श्रीमंत.वाईकडून त्याला पन्नास रुपये मिळाले नाहींत काय ? रेसवर पैसे मिळाले नाहींत काय ? शिवाय क्रॉनिकलच्या पब्लिक कॉन्फिडिशनचें पहिलें बक्षीस असें आजपर्यंत त्याला कधींच मिळालें नव्हतें. गोव्याची लॉटरी उघडली आणि त्यांत त्याच्या तिकिटास एक हजार रुपयांचें बक्षीस मिळाल्याचेंहि त्याला समजलें होतें. मग त्याची त्या लाल मण्यावर भक्ति कां बरें जडूं नये ? “ हा लाल जो जवळ बाळगील तो भाग्यास चढेल ” हे लिलावाच्या वेळचे सेल्समन्चे शब्द त्याला क्षणोक्षणीं आठवूं लागले.

रविवारची सुटी असल्यामुळे तो आज घरांच स्वस्थ होता. आपल्या आवडत्या साप्ताहिक क्रॉनिकलचा नवा अंक चाळीत तो बसला होता. इतक्यांत आपल्या दाराशीं खालीं मोटार थांबली असावी असें त्याला वाटलें. त्याच्या मनांत उठायचें नव्हतें. पण एकदा पाहावेंच असें वाटून तो गच्चीवरून पाहातो, तों कांणी तरी वाईमाणूस उतरून आपल्याच विन्हाडांत शिरल्याचें त्याला दिसलें. तो मागे फिरला आणि आपल्या जागेवर पुनः वाचीत बसला. जिन्यात पावलें वाजलीं. तो तिकडे नजर लावून पाहूं लागला. त्या दिवशींची तरुणी फिरून आली होती. चंद्रकांतानें उल्लसितपणें उठून तिचें स्वागत केलें व तिला आरामखुर्चीवर बसावयास सुचविलें. आज तिचा: पोशाख त्यादिवशींच्यासारखा अगदींच साधा

मिळविला लाल

नव्हता तिचा सगळा सरंजाम श्रीमंतास शोभण्यासारखा होता.

आगतस्वागताचे प्रश्न झाल्यावर त्या तरुणीने अगदी सरळपणे आपल्या येण्याचे कारण सांगून त्या लाल मण्याची गोष्ट सांगण्यास सुरुवात केली. चंद्रकांताला तरी त्या लाल मण्याच्या गोष्टीइतके दुसरे काय प्रिय वाटणार ? उत्सुकतेने तो तिची गोष्ट ऐकू लागला.

“त्या लाल मण्याची गोष्ट सांगायलास आज मी मुद्दाम आले आहे” ती तरुणी म्हणाली, “तुम्हाला सवड असल्यास—”

“हो हो. अगदी भरपूर सवड आहे. आपण ती गोष्ट बोलू लाग.” अधीरतेने चंद्रकांताने म्हटले.

“तो लाल माझ्या मामांच्या संग्रहाचा आहे. पण तो खरोखर पाहिल्यास एका राजवाड्यांतल्या जवाहिरखान्यांतला आहे. तो कोणकोणत्या राजघराण्यांतील कोणकोणत्या स्त्रीपुरुषांच्या हातांत शोभला असेल परमेश्वर जाणे !” ती जराशी थांबली.

चंद्रकांताचे डोळे विस्फारित होऊ लागले होते ! ती तरुणी थांबल्यामुळे त्याचा फारच विरस झाला.

“माझ्या मामांचे नांव भय्यासाहेब !” ती पुढे बोलू लागली.

“म्हणजे—ते पुराणवस्तुसंग्राहक भय्यासाहेब की काय ? त्यांची आर्टिकल्स क्रॉनिकलमध्ये मी वाचीत असतो.” चंद्रकांताने विचारले.

“होय—होय तेच—तेच माझे मामा.” ती समाधानपूर्वक स्मितहास्य करून म्हणाली. माझ्या “मामांचे वडील व थोरले भाऊ दोघेहि मिलिटरीमध्ये मोठमोठ्या हुद्याच्या जागांवर होते व पेनशनर होते; आणि माझे मामादेखील मोठे हुद्देदार व पेनशनर आहेत. आपले मुंबईचे गव्हर्नर येथून जातांना आमच्या बंगल्यावर आले होते. ती त्यांची अगदी खासगी भेट होती, म्हणून ती कोणासच समजली नाही व समजू नये अशीच व्यवस्था मुद्दाम करण्यांत आली होती. आज किती तरी वर्षे माझ्या मामांनी जुन्या मौल्यवान् वस्तूंचा संग्रह केलेला आहे. त्यांत कपडे, शस्त्रे, तसबिरी, नाणी व रत्नेहि आहेत. रत्ने फारच थोडी आहेत. हा लाल मणि पण त्यांपैकीच एक आहे. मामा परवां गव्हर्नर साहेबांच्या सेक्रेटरींचे खासगी पत्र आल्यावरून पुण्यास गेले आहेत. पण जातांना त्यांनी हा लाल जवाहिर्याकडे

नेऊन साफ करून घेण्याचें काम माझ्यावर सोपविलें होतें. काय असेल तें असो, पण ही लाल मण्याची आंगठी एकांडी ठेवणें त्यांना बरें वाटलें नाहीं, म्हणून त्यांनीं दुसरा एक तसलाच लाल विकत घेऊन थेट तशीच दुसरी आंगठी बनविली; आणि अशा प्रकारें त्यांनीं ही जोडी बनविली.”

या ठिकाणीं ती तरुणी पुनः विश्रांति घेण्यासाठीं थांबली. चंद्रकांताची उत्सुकता परमावधीला पोचली होती. तिला लवकर बोलती करावी म्हणून कीं काय नकळे, चंद्रकांतानें आश्चर्यानें विचारलें.

“जोडी बनविली का ? वाः ! छान !”

“हो--जोडी बनविली त्यांनीं. पण ती जोडी बनविल्यामुळेंच मी आज इतकी संकटांत सांपडलें आहे !”

“हें कसें ? आंगठ्यांची जोडी त्यांनीं बनविल्यामुळें आपण संकटांत कशा ?” चंद्रकांतानें विचारलें.

“तेंच आतां आपल्याला सांगणार आहे. पुण्याला जातांना त्यांची पुनः लहर फिरली वाटतं. ते म्हणाले, खऱ्या लालची आंगठी जवाहिर्याकडून साफसूफ करून ठेव आणि दुसरी नवीन बनविलेली जोडीच्या लालची विकून टाक.”

“अस्सं ?”

“हो !” ती तरुणी म्हणाली. “त्याप्रमाणं मी केलं. पण नंतर मला आठवलं, कीं मी चुकून अगदीं भलतं केलं. दुसरी आंगठी साफसुफीला दिली आणि खरी आंगठी नकली आंगठीच्या भावानें विकून टाकली. आतां मामा आल्यावर माझ्यावर भयंकर प्रसंग गुदरल्याशिवाय राहायचा नाहीं. वाटेल तें करूं मी आंगठी मला परत जागच्या जागीं नेऊन ठेवलीच पाहिजे. ती कोणत्याशा राजवराण्यांतील आंगठी आहे असें मामा म्हणत असत. ती त्यांना प्राणाहून प्यार आहे. तेव्हां आपण खर्चिलेल्या रकमेहून बराचसा फायदा घेऊन ती आंगठी--तो लाल परत द्याल तर माझ्यावर मोठे उपकार होतील.” ती मुद्यावर येऊन म्हणाली आणि त्याच्या तोंडाकडे पाहूं लागली.

ही गोष्ट आपण मुळींच ऐकली नसती तर बरें झालें असतें असें आतां चंद्रकांतास वाटलें. बाजू उलट आंगाशींच आली. तो लाल भय्यासाहेबांना जितका प्यार होता, त्याच्याहून कितीतरो पटींनीं तो आतां चंद्रकांतालाहि

मिळविला लाल

प्यार वाटू लागला होता. त्या तरुणीची ती मागणी मोडावी कशी ? आणि आपला आवडता लाल तरी हातचा सोडावा कसा ? चंद्रकांत गोंधळून गेला. त्याची ती चलविचल ती तरुणी टक लावून सारखी पाहात होती, त्यामुळे तर तो फारच शरमला. पण त्यामुळेच तो एकाएकी चिडल्यासारखा झाला.

“आपण सांगितलेली गोष्ट मी ऐकली. पण आपलें नांव नाही समजलें अझून !”

“माझे नांव शीलवती.”

“बरं—वाईट वाटू देऊं नका—पण मला तो लाल कोणालाहि द्यावयाचा नाही.” तो अडखळत बोलत होता.

“मी आपणाला एक हजार रुपये इथल्या इथें मोजतें. मग तर झालं ?” ती संचितपणें खालच्या नजरेनें एका हातानें दुसऱ्या हातांतल्या बांगड्या फिरवीत म्हणाली.

तें दृश्य फारच मनोरम होतें. तो घोटाळ्यांत पडला. आंगठी काहीं न घेतां देऊन टाकावी असेंहि त्याला क्षणभर वाटलें. पण तें क्षणभरच. त्याचा पूर्वीचाच निश्चय कायम ठरला. तिच्याकडे पाहिल्यावर त्याच्या मनांत काहीं तरी नवे विचार—नव्या आशा उत्पन्न होत—तशा विचारांत असतांच तो तिला म्हणाला,

“हें पाहा, या जगांत पैसा म्हणजेच काहीं सर्व नव्हे. हा लाल ज्याच्यापार्शीं असेल त्याची इच्छा पूर्ण होते असें मला समजलें आहे. हं—ही समजूत खुळेपणाची आहे हे कवूल मला—पण पैशानें देखील मिळत नाहीत अशा गोष्टी आहेत ना या विचित्र संसारांत ?” तिच्याकडे सस्पृह रसिकतेनें पाहात त्यानें सगद्गद आवाजानें म्हटलें. “आपण मला क्षमा नाही का करणार ? आपण मला ही देणगी दिली असें मी आजपासून म्हणतो—”

“बरं—मर्जी आपली !” असें निराशेनें म्हणून ती उठली आणि मागें न पाहातां चालती झाली. ती मोटररीत बसतांच मोटर सुरू झाली. मोटर दृष्टीआड होईतों चंद्रकांत तिकडेच पाहात होता. पण त्यानंतर देखील विचारतंद्रींत तो तसाच तिथें उभा होता.

: ४ :

पुनः आपण तिचा अपमान केला. या खेपेला तिनें आंगठीची—आंगठीतल्या

याची कसली किंमत असावयाची आहे !

त्या रत्नाची आपणाला इतकी गरज कां लागली आहे हे समजावें म्हणून त्या मण्याचा पूर्वेतिहास सांगितला; तरी आपण पूर्वीइतक्याच निष्ठुरतेनें तिला विनमुख करून परतून लाविली. हे कृत्य चांगलें केलें का ? अशा प्रकारची विचारमालिका चंद्रकांताच्या मनांत कळोळ उठवून देत होती. शीलवती-सारख्या रूपगुणवती तरुणीला सुप्रसन्न ठेवावयाचें तर लालवर पाणी सोडायचें. तर शीलवतीच्या खुषी-नाखुषीची पर्वा करायची नाही. पण शीलवतीचा संतोष आणि लाल हीं दोन्ही आपणाला न गमावणें अशक्यचां आहे काय ?

अशा पेंचांत तो पडला होता. त्यानें शीलवतीच्याच तोंडून नुकतीच जी हकीगत ऐकिली होती, तिच्यामुळें तर तो लाल हातचा दूर करावयाचा नाही असा त्याचा पूर्ण निश्चय झाला होता. त्या मण्याला ऐतिहासिक महत्त्व आहे, तेव्हां तो आपल्या हातीं येण्यांत कांहीं विधिघटना तर नसेल असेंहि त्याला आतां वाटूं लागलें. कदाचित् त्याची किंमत आपण दिली त्याहून पुष्कळच पटींनीं अधिक असेल काय ? जास्त होती हे तर खरेंच. निदान चारशें रुपये अधिक आतां शीलवतीच द्यायला कबूल होती. पण ही जादा किंमत लालची खरी किंमत म्हणून नव्हे, तर आपल्या चुकीच्या प्रायश्चित्तादाखल मोजावयास ती तयार झाली होती.

शेवटच्या विचारानें त्या लालची खरी किंमत काय असेल तें ठरवावें असें त्याला वाटलें. चंद्रकांतानें आपल्या बंधूला हांक मारून माणिकचंदाकडे पाठविलें. माणिकचंद चंद्रकांताचा फार परिचयाचा व मित्र गणण्याइतका सलोख्याचा होता त्याचाही रत्नपारख्याचा धंदा होता. तो शेजारीच जवळ राहात असे.

तो आल्यावर चंद्रकांतानें त्याला आपल्याकडचा लाल दाखवून किंमत विचारली. माणिकचंदानें तो वर, खालीं, कडे, मध्यें, पुढें, मागें, समोर करून निरखून पाहिलें आणि तोंड वांकडें केलें.

“काय ?” चंद्रकांतानें आतुरतेनें विचारलें.

“याची कसली किंमत असावयाची आहे ?”

“म्हणजे ?”

“असेल पन्नास साठ रुपये फार झालं तर...”

“आं ?”

“नाहीं तर ?”

“मी त्याला सहाशें रुपये दिले !”

“फसलांत सपशेल !”

“पण आठशें—हजारपर्यंत दुसरे लोक मागताहेत त्याला.”

“मागत असतील तर देऊन टाका. पण मला नाही वाटत असले खुळे लोक कोणी असतील म्हणून—पण असतीलहि. तुम्हीच आहांत की नाहीं एक...?”

“भले बहादूर ! इथपर्यंत मजल आली म्हणावयाची ! आपण रत्नपारखीच का—कीं गाजरपारखी—?”

“गाजर—पारखी म्हणाना ! त्यांतहि वावगं नाही. आपल्या लालचीच मी पारख केली आहे. आणि तो लाल तर गाजराच्याच किंमतीचा आहे !”

चंद्रकांत विचारमग्न होऊन बसला होता. त्यानें थोड्या वेळानें माणिकचंदाच्या खांद्यावर हात ठेवून विचारलें. “भल्या माणसा ! मला थोडी मदत करशील का ?”

“काय वरें ?”

“तुझ्या दुकानांतील जवाहिराच्या कांहीं निवडक वस्तु मला दान दिवसांकरितां पाहिजेत. तसेंच तुझ्या ओळखीच्या एकदोन व्यापारी मित्रांच्या साहाय्येनें मला आणखीहि कांहीं वस्तु थोड्याशा वेळाकरितां मिळवून दे...”

“हा काय आहे विचार तुझा ?”

“तो तुला सगळा मागाहून सांगेन.” ते दोघेहि उठून आपल्या मित्राकडे जावयास निघाले. जातांना त्या दोघांचे सरखे बेत चालले होते.

संध्याकाळीं घरीं येतांनाच चंद्रकांतानें चित्रें, तसबिरी, रग, रत्नें वगैरे अनेक जिनसा आणून आपल्या बिन्हाडांतल्या एका खोलींत व्यवस्थितपणें आणून ठेवल्या आणि तो फिरावयास जाण्याकरितां म्हणून बाहेर पडणार, तोंच दरवाजांत त्याला सायकलवरून शीलवतीच येत असलेली दिसली. तो तिथेंच थबकला. शीलवतीनेंहि उतरून आपली सायकल त्याच्या बिन्हाडीं ठेवून देण्यास त्यास आग्रहपूर्वक सांगितलें आणि तिनें एका टॅक्सीवाल्याला खून केली.

या च बाबतींत कसे कठोर झालांत ?

चंद्रकांत सायकल ठेवून बाहेर येतो, तों शीलवती मोटरीत बसली असून शेजारी चंद्रकांताकरिता तिने जागा राखून ठेविली होती. मोटर वाळकेश्वराच्या रस्त्याला लागली.

लवकरच त्यांनी मोटरला रजा दिली आणि ती दोघे पायीच चालू लागली. चंद्रकांताला शीलवतीच्या या कृतीचा हेतु कळला नव्हता. तथापि त्याच्या मनांत रुजू लागलेल्या आशा-बीजाला अंकुर फुटू लागत होते. एक चांगलीशी जागा पाहून शीलवती बसली. चंद्रकांतालाहि बसावे लागलें.

“चंद्रकांत !” शीलवती आपल्या पदराच्या टोकाला पीठ घालित बोलू लागली. चंद्रकांत ऐकत होताच; “है पाहा, आज माझ्यावर मोठाच प्रसंग गुदरणार आहे.”

याच्यापुढे ती बराच वेळ बोलली नाही. चंद्रकांतानेच मग तिला विचारलें.
“कसला तो ?”

“माझे मामा आजच आले आहेत. ते अतिशय कोपिष्ठ आहेत. माझ्या हातून झालेली चूक एक दोन दिवसांत त्यांच्या नजरसे आल्यावर ते मला कोणती शिक्षा करतील हें सांगवत नाही. मला कोणाचाच आधार नाही, म्हणून लहानपणीच माझ्या वडिलांनी आपल्या देहावसानाच्या वेळी त्यांच्या हवाली केली. त्यांनी माझा प्रतिपाळ चांगला केला. पण त्यांचा राग फारच भयंकर आहे. एकदोनदां अशाच कांहीं चुकामुळें त्यांचा माझ्यावर राग झाला होता. पण या खेपेस ते मला त्रिलकूल क्षमा करणार नाहीत. त्यांचा राग शांत होईपर्यंत कुठं निघून जाय म्हणावं, तर आजपर्यंत मी दुसऱ्या कुणाच्याच घरी राहिलें नाही. माझ्या ओळखीच्या तशा मैत्रिणी आहेत; पण परक्याच्या घरी राहण्याइतकें माझें मन कोणाशीच कधी मिळालें नाही. आणि आतां तर फारच भयंकर प्रसंग दिसतो. तो लाल जर तुम्ही मला परत दिला असता, तर माझ्यावर असा प्रसंग आला नसता. तुम्ही स्वभावाचे निष्ठुर दिसत नाही, पण याच बाबतींत कसे कठोर झालांत बरं ? माझी तुम्हाला कांहींच करुणा येऊं नये काय ?” असें म्हणून तिने डोळ्यांस पदर लाविला. तिच्या डोळ्यांत अश्रु आले होते. चंद्रकांताचें मन विरघळलें. लालची गोष्ट कानीं पडतांच त्याचें विरघळलेलें मन पुनः निष्ठुर झालें. त्या लालची किंमत आपणाला वाटली त्यापेक्षा कितीतरी कमी आहे असें

मिळविला लाल

माणिकचंदाकडून ऐकल्यापासून तर त्याला फार वाईट वाटलें होतें. पण त्यांत शीलवतीचा मुळींच हात नव्हता. तेव्हां तिच्यावर राग काढण्यांत काय फायदा? पण त्या लालची किंमत जर तो खरा लाल असला तर दोनअडीच हजार तरी आली पाहिजे, नाही तर त्याची किंमत ५० रुपयांहून मुळींच जास्त होणार नाही असें त्यास माणिकचंदानें सांगितलें होतें. तेव्हां त्या लालची येईल तितकी जास्त किंमत घेऊन तो भय्यासाहेबांनाच देऊन टाकावा, असा त्यानें निश्चय केला होता व त्या पुढील कपट-नाटकाची आगाऊ तयारीहि त्यानें करून ठेविली होती. तथापि शीलवतीला दुःख देण्यास आपण कारण झालों याबद्दल मात्र त्याला पराकाष्ठेचें वाईट वाटूं लागलें. त्यांतून तिला कसें पार पाडावें हेंच त्याला समजेना.

“मला फार वाईट वाटतें—” हे शब्द एकतांच शीलवतीनें वर पाहिलें. चंद्रकांताच्या चेहऱ्यांत विलक्षण फरक पडला असल्याचें तिच्या निदर्शनास आलें. पण तो कशाचा द्योतक असवा याचा तिला पत्ता लागेना. ती पाहातच होती. “अगदीं आरंभापासून आतां तुमच्याशीं झालेलें माझें वर्तन अगदीं अक्षम्य असें आहे. माझ्या त्या तसल्या वर्तनाची मलाच लाज वाटूं लागली आहे. जोंपर्यंत आपला परिचय घडला नव्हता, तोंपर्यंत मला त्याचें फारसें वाटलें नव्हतें. पण आतां आपल्या ठिकाणच्या सद्गुणसंभाराची ओळख होतांच मला काय करावें तें सुचतच नाही. तथापि मी आपणांला एक गोष्ट सुचवीन त्याप्रमाणें आपण कराल तर पाहा.”

“सुचवा ना!” शीलवती म्हणाली.

“तुम्ही सगळा दोष माझ्यावर ढकलून मोकळ्या व्हा. लाल विक्रीला गेला. चूक तुमच्या हातून झाली. पण तो दोष माझ्यावर ओढून घेण्याची युक्ति मी पुष्कळ शोधून पाहिली, पण कांहींहि सांपडेना. तथापि मी तो मुद्दाम वरचढ घालून विकत घेतला आणि कितीहि रक्कम देऊं केली तरी दुराग्रहानें देत नाही, अशी गोष्ट तुमच्या मामांच्या मनावर ठसवून द्या. म्हणजे त्यांच्या रागाचा भार मी माझ्या शिरावर घेईन.”

“तरी तो दोष माझ्यावर राहून त्यांचा कोप मला सहन करावा लागणारच ” ती सचिंतपणें म्हणाली.

“आतां आठवली युक्ति ” आठवल्यासारखें करून चंद्रकांत म्हणाला;

“तुम्ही असें करा. ती आंगठी विकावयास काढतांना तो लाल खोट असल्याबद्दलची खात्री माणिकचंद जवाहिरे यांजकडून जातां जातां वाटेंत करून घेतली होती. त्यांनीं तो लाल बनावट असें सांगितल्यावरूनच तो भी छगनलाल मगनलालकडे विकला, असें तुम्हीं खुशाल मामांस सांगून द्या. माणिकचंद माझ्या ओळखीचे आहेत. मी त्यांना सांगावयाचें तें सारें सांगून टाकतों. इतकेंच नव्हे, तर माझ्याकडचा लाल तुमच्या घरीं जाईल अशी व्यवस्था करतों. परंतु तो पुनः मलाच मिळाला पाहिजे अशी माझी इच्छा आहे. तुमची या लालवर भक्ति नाही. तुम्ही फक्त मामांच्या रोषांतून मुक्त होण्याकरितांच तो मिळविण्याची एवढी खटपट करीत आहांत. तथापि माझा प्राण त्याच्यावर जडला आहे. तो लाल पुनः मला मिळाला नाही, तर माझें मस्तक फिरून गेल्याशिवाय राहणार नाही. इतका तो लाल माझ्या प्राणार्शीं—माझ्या जीवनाशीं—निगडित झाला आहे.”

“लाल सारखी निर्जीव वस्तु एखाद्याच्या प्रेमळ जीवनाशीं इतकी निगडीत होऊं शकते—हें एक नवलच म्हणायचं!” शीलवती संकटमुक्त होण्याच्या आशेनें आतां आनंदून म्हणाली.

“त्यांत आश्चर्य कसलं?” चंद्रकांत श्वास सोडून म्हणाला, “माझ्या जीवनाशीं निगडित होणारी सजीव पुतळी तरी मला कुठली आढळायला? आणि तशी हिरकणी मिळत नाही तोंपर्यंत तो लालच मला प्यारा वाटणार?”

“हं! असं! बरं तशी जिवंत पुतळी मिळालीच तर तिची विचारीची दैनाच व्हायची. कारण आपला जीव असायचा त्या लालवर.”

“पण त्या गोष्टी आतांच कशाला पाहिजेत? आतां आपण जाऊं.” असें चंद्रकांतानें म्हटल्यावर तीं दोघें उठलीं आणि बोलत बोलत चंद्रकांताच्या विन्हाडापर्यंत आल्यावर आपली सायकल घेण्याकरितां शीलवती चंद्रकांताकडे आली. त्यानें तिला माडीवर यावयास सांगितलें, अर्थात् आपला नवीन वस्तुसंग्रह तिला दाखवावयाचा त्याचा हेतु होता. तो पाहून ती चकित होऊन त्याच्याकडे पाहूं लागली.

त्याला फार वेळ वाट पाहावी लागली नाही. भय्यासाहेब—शीलवतीचे मामा—मोटरांतून उतरून वर चढले. चंद्रकांताचा भाऊ त्यांना वर घेऊन आला. चंद्रकांतानें त्यांचें प्रेमळपणें स्वागत केलें. भय्यासाहेब चंद्रकांतावर

मिळविला लाल

अत्यंत खूष होऊन गेले. फराळाचें वगैरे झाल्यावर चंद्रकांतानें आपला वस्तुसंग्रह त्यांना दाखविला. वस्तुसंग्रह पाहून तर भय्यासाहेबांना फारच आनंद झाला. त्यांत एक लाल मण्याची आंगठी त्यांना हुबेहुब आपल्याच आंगठीसारखी आढळली. ती निरखीत भय्यासाहेब बराच वेळ स्तब्ध राहिले. “ ही कुठून आली आंगठी तुमच्याकडे ? ” भय्यासाहेबांनी कुतूहलानें विचारलें.

“ ती आंगठी उदेपूरच्या राजघराण्यांतली आहे, ” लालजी म्हणाले, “ माझ्या वडिलांचा जवाहिर्याचा धंदा होता. मोठमोठे संस्थानिकदेखील त्यांच्याशी देण्याघेण्याचा व्यवहार करीत असत. आम्ही उजनीस राहात असूं. त्यांच्या वेळच्या या वस्तू मी सर्व जपून ठेविल्या आहेत. मी आतां इथें नोकरीस असतो. पण या वस्तू मी फार जपून ठेविल्या आहेत. आपले कांहीं लेख मी क्रॉनिकलमध्ये वाचले आहेत. आपण आज गरिबाच्या घरी येण्याची तसदी घेतलीत, याबद्दल मी आपला उपकृत झालों आहे.”

“ छे ! छे ! तसें म्हणायला नको कांहीं. मला या विषयाची फार आवड. आणि तुमचाहि तोच आवडीचा विषय. त्यामुळें आपली जमलेली ओळख कायमची व्हावी असं मला वाटूं लागलं आहे. असलीच एक आंगठी कांहीं दिवसापूर्वी नजरचुकीनें आमच्या भाचीच्या हातून विकली गेली. ती ज्यानें घेतली, त्याचा पत्ता नीट मिळेना. माणिकचंदनीं ती पाहिल्याचें समजलें. पण चौकशी केल्यावर समजलें, कीं माणिकचंद रंगूनला गेले आहेत, ते एकदोन महिने मागें परतावयाचे नाहींत. ती आंगळ्यांची जोडी होती आणि आतां-तर विजोड झाला. ती आंगठी मला ठेवावयाची नव्हती, पण ही पाहिल्यापासून वाटूं लागलं, कीं पुनः जोडी जमवून ठेवावी. तेव्हां—”

“ काय ? ” चंद्रकांतानें विचारलें.

“ ही आंगठी आपण मला विकत द्याल काय ? ”

“ छे, छे ! मी ही आंगठी विकणार नाहीं. ”

“ पण किंमत काय आहे हिची ? ”

“ हिची किंमत तीन हजारच्या मानानें असेल असें वडील म्हणाल्याचें मला आठवतें. ”

“ एक हजारपर्यंत द्याल तर मी घेईन. ”

“पण मी कांहीं व्यापारी नव्हे. आपणांला पाहिजे असेलच, तर अशीच घेऊन जा. ”

“छे, छे मला मोफत नको. मला फुकट घ्यायची नाही ती आंगठी. आपण नाखूष होत असाल तर मी दोन हजार रुपये देतो. ”

“आतां आपला परिचय जमलाच आहे. आपण तो दड करूं इच्छितां, तर या स्नेहभावाच्या ठिकाणीं क्रयविक्रयाची भाषा पाहिजेच कशाला, असं माझं म्हणणं. ”

“इतका गोड स्वभाव मीं कधीं पाहिला नाही. तथापि-बरं-फूल ना फुलाची पाकळी-पण-बरं! असं करा, आपला फोटो मला द्याल का? आंगठी मी उद्यां नेईन-आणि तिच्या किंमतीचेंहि काय तें पाहातों. इथल्या मंडळी-शिवाय गांवीं आपली मंडळी कोणी नाहीत वाटतं ? ”

चंद्रकांतानें आरंभीच आपली सर्व माहिती त्यांस कळविली होती. त्यांनीं विचारलेली आणखीहि सर्व माहिती त्यानें त्यांना सांगितली. शेवटीं भय्यासाहेबांनीं त्याचा फोटो त्यांच्याकडे मागितला. तोहि त्यानें त्यांच्या हवालीं केला. त्यांचा फोटो त्यांच्याकडे मागावयास मात्र तो विसरला नाही.

“पाठवीन-पाठवीन बरं, ” जातां जातां ते म्हणाले “एकाच्या ऐवजीं दोन पाठवीन बरं ! ” असें म्हणत व स्वतःशीं हसत ते निघून गेले. त्यांना रस्त्यापर्यंत पोचवून चंद्रकांत मार्गे परतला. भय्यासाहेब घरीं आले ते फार खुर्षीत असल्याचें दिसून आलें.

आल्याबरोबर त्यांनीं शीलवतीला बोलविलें. ती मामा काय बोलतात तें ऐकावयास तयारच होती.

“शीले ! केवढा घोटाळा केलास तूं ! त्या चंद्रकांताचा मी पुष्कळ शोध केला. छगनलाल मगनलालकडे देखील विचारलें. पण त्याचा कुठं पत्ता लागेना. आपला लाल ज्यांच्याकडे धुवायला दिलास, त्यांचं दुकान बंदच आहे. कोणी तरी त्यांचा नातेवाईक वारल्यामुळें ते गांवीं गेले आहेत. तूं दिलेल्या पत्त्यावर लालजी देशपांड्यांच्या त्रिन्हाडीं मात्र गेलों आणि त्यांचा संग्रह पाहिला. फारच छान गोड माणूस आहेत ते लालजी देशपांडे. मला त्यांच्याशीं झालेला स्नेह कायम करावयाचा आहे. मला हवा तसलाच लाल त्यांच्याकडे आहे व तो दोन हजारांस घ्यायचा मी ठरविलं आहे-हें काय

हैं ? ” त्यांनीं मध्येच विचारलें.

कारण भय्यासाहेबांना आपल्या चुकीमुळें दोन हजारांचा खर्च पडला म्हणून शीलवतीनें आपल्या बांगड्या आणि कुड्या काढून त्यांच्यासमोर ठेविल्या होत्या ! मागाहून तिनें हातांतील आंगठीहि काढून दिली.

“ माझ्या चुकीमुळें आपणाला हा खर्च पडला ना ? यांतून थोडासा हिस्सा तरी सध्या त्या रकमेचा भागवतां येईल. ”

“ आतां ठेव ते तुझ्याकडेच; मग पाहूं त्यांचें, आणि हें पाहा,—” भय्यासाहेब कांहींसें कागदांतून काढीत म्हणाले—“ हें पाहा—शीले ! इकडे ये. तूं कांहीं आतां लहान नाहीसच. मी तुझ्याकरितां पुण्यास गेल्यावेळीं सुद्धां एक दोन ठिकाणें साधारण न्याहाळून ठेवलीं आहेत. पण आजचें हें स्थळ माझ्या मनांत विशेषच भरलें आहे. पण तुझ्या पसंतीशिवाय काय उपयोग ? हें बघ—हा फोटो तुला कसा काय आवडतो ? ”

“ कुणाचा हा ? ” हातांत घेऊन निरखून पहात शीलवतीनें विचारलें.

“ त्याच लालजींचा. ”

“ मला काय आवडायचं आहे त्यांत ? ” नापसंती दाखवीत शीलवतीनें म्हटलें.

“ म्हणजे तुला पसंत नाही वाटतं ? ठीक आहे. एवढ्यावरच झालं नाही. उद्यां सकाळीं दोन हजारांच्या नोटा आणि माझं पत्र घेऊन त्यांच्याकडे जरा जाऊन ये. तिथं त्यांचा प्रत्यक्ष परिचय होईल, आणि मग मी त्यांना इथं बोलवीन. ”

“ माझ्या पसंतीनापसंतीचा प्रश्न राहूं दे वाजूला. आपण सांगाल त्याप्रमाणं ऐकणं हें मी माझं कर्तव्य समजतें. पण आपलं म्हणणं मी ऐकलं तर माझा एक हट्टहि आपण पुरवला पाहिजे. ”

“ काय-काय-तो ? ”

“ मी आपणांकडे असलेली एक वस्तु मागेन ती दिली पाहिजे. ”

“ अवश्य देईन. मग तुला हा फोटो पसंत आहे ना ? ”

“ आपली आज्ञा मला केव्हांहि मान्यच आहे. तथापि आपली इच्छाच भसेल तर सकाळीं जाऊन येईन मी तिथं ! ”

::

::

::

लालच्या जोडीला पोवळ्याची जोडी

चंद्रकांताला दोन हजार रुपये रोख मिळाले आणि लवकरच वाङ्-निश्चयहि झाला. चंद्रकांतानें माणिकचंद व इतर स्नेही यांजकडून जमविलेल्या सान्या वस्तु देऊन टाकल्या. लग्न झाल्यावर चंद्रकांताला आंदणादाखल तो लाल शीलवतीनें आपल्याबरोबर आणून चंद्रकांतास अर्पण केला हें सांगावयास नकोच. भय्यासाहेब 'हल्लींच्या तरुणांचे हे वयस्कांस फसविणारे खेळ पाहून आपण तर पुरे स्तंभित झालों' अशा अर्थाचे उद्गार काढीत असतात.

एकंदरीत लालच्या जोडीला पोवळ्यांची जोडीहि चंद्रकांताला मिळालीच

::

::

::

आणि नवलाची गोष्ट अशी, कीं भय्यासाहेबांचे जवाहिरे रंगूनच्या फिरतीवरून आले व त्यांनीं घेतलेला लाल भय्यासाहेबांकडे परत केला, तेव्हां तो त्यांचा खराच लाल असल्याचें भय्यासाहेबांस व शीलवतीस समजून आलें. विकलेला लाल तो शीलवतीच्या समजुतीप्रमाणें खरा लाल नसून खरोखरीच खोटा लाल होता.

पोटगी

‘ अयाई—आः—आय् ! ’

कण्हण्याचा स्वर ऐकून एक तरुणी न्हाणीघरांतून आजान्याच्या खोलीकडे जाण्यासाठी भांडी घासण्याचें बंद करून हात धुवूं लागली. लग्नगीने हात धुवून ती आजान्याच्या खोलीच्या उंबरठ्याशी आली, तोंच मागच्या मागें तिला बाजूस करून दुसरीच एक सरासरी बावीस वर्षांची स्त्री खोलीत शिरली !

आणि तितक्यांतच एका पन्नास वर्षांच्या पोक्त विधवेनें झट्टींशीं तिथें येऊन तिला मागील दारास हातास धरूनच म्हणजे जवळ जवळ ओढल्यासारखेंच नेलें !

‘ सूनबाई ! ’ ती पोक्त स्त्री हुकमी पण हलक्या सुरांतच म्हणाली, ‘ लवकर यशोदाबाईकडे जा आणि अण्णाच्या औषधासाठीं आल्याची एक फडा घेऊन ये जा. औषध आल्याच्या रसांतून द्यावयाचं आहे. तूप घरांत आहे; पण आलं संपलंय. धावतच जाऊन ये. ’

सूनबाईशीं असें बोलत असतांना तिची मुद्रा मात्र चौकस व तिचें सारें लक्ष रोग्याच्या खोलीकडे लागलें असल्याचें स्पष्ट दिसत होतें. त्या खोलीत कांहींतरी बोलणें चाललें होतें व तें ऐकण्याकडे तिचे कान लागले असावेत.

त्या तरुणीच्या मुखावर खिन्नतेची छाया पसरली. जागच्या जागींच ती क्षणभर थांबली ! आपल्यावर सोंपविलेली कामगिरी ही खरोखरच आवश्यकतेची आहे, कीं आपणांला आजारी माणसापासून दूर करण्याकरितांच निर्माण केलेली सबब आहे, याबद्दलची शंका तिच्या हळव्या मनाला चाटून गेली ! कांहीं झालें तरी तिला तेथून निघून जाणें भागच होतें. ती यशोदाबाईकडे जावयास निघाल्याचें पाहून मागील दार बंद झालें आणि ती पोक्त बाई आजान्याच्या खोलीबाहेरच किंचित्काल कानोसा घेत राहिली. आंत दोघांचें बोलणें चालू होतें.

आजान्याचा स्वर क्षीण आणि त्रासिक होता.

‘पण ती कां नाही आली ? आहाय, अं ?

‘ती उफाड्यावरची ! नुसती मुसमुसते...तिला का तू आवडतोस असं तुला वाटतं ? लग्न झाल्यापासून तिनं कधी माहेर सोडलं काय ? बरं, तूं मुंबईहून आल्याबरोबर तरी ती कधी इकडे उत्कंटेनं आली आहे ? सतरा निरोप नि पंधरा गडी पाठवावे तेव्हां येते हातपाय भादळीत. तूं असा हांक मारतोस, पण ती गेली असेल शेजार फिरायला. घरांत पाऊलच नाही टाकायचं !’ डोकें चेपीत असतांच वारुणी आपल्या बंधूशी बोलत होती. आपल्या बोलण्याची खात्री पटावी म्हणून बसल्या जागेवरूनच तिने आपल्या चुलतीस हांक मारली—

‘काकी ! वहिनी आहे का ग घरांत ?’

‘ती सकाळींच उठून गेली असेल शेजारीं—नाहीतर पहांटेच्या पूर्वीच गेली असेल—’ न्हाणीघरात लगवगीनें जाऊन खूनवाईनें घांसून ठेवलेल्या भाड्यांवरून हात फिरवीत व त्यांचा आवाज काढीत काकीनें उत्तर दिलें, ‘मी भांडीं घांसते आहे ग वारू ! आलंच पाहिजे का ?

‘ऐकलंस ना अण्णा ? काकीला या घरकामापुढं तुझ्याजवळ यायला देखील सवड होत नाही. मी घर सोडून इथं माहेरला वर्सांचे बारा महिने कशी बरं राहूं ? काका गेल्यापासून तर घरांत एकटीच काकी. तूं अन् मी दोघंच ना तिच्या जिवाला आधार ? आतांशा तर घरदार सोडून स्वारी देखील इथंच आली काकीकरितां. काकीनं तरी आपणांला चुलत्याच्या मुलांसारखं वागवलं आहे का ? अगदीं पोटच्या मुलांसारख वागवलं. म्हातारपणांत जर तिला आमचा आधार नाही मिळाला, तर काय उपयोग आमच्या जिण्याचा ? तुला एकदां बरं वाटलं, कीं देव पावला. मी देवाला नवस देखील केला आहे, खणानारळाच्या ओटीचा—’

‘अयाः—आः !’ रोग्यानें कण्हत असतांना किंचाळल्यासारखें केलें.

‘अण्णा ! असं रे काय करतोस ? काकी-काकी, बघ ग अण्णा कसं करतो तें ?’ वारू ओरडली.

काकी आंत येऊन पाहाते, तों अण्णा निःश्चेष्ट पडलेला ! दोघीही घाबरून गेल्या. वारू तर रडूंच लागली. काकीही रडकुंडीस आली. तोंच पुढील

दारावर थाप ऐकू आली. काकीनें जड हातांनींच दार उघडलें, तो वारूची 'तिकडची स्वारी' व बरोबर तिघेजण परकी माणूस अशी मंडळी आंत आली. काकीनें त्यांना बसण्यास मानेनेंच सुचविलें व घरांतून दूरवर नजर टाकून तिनें एकवार पाहिलें. सूनवाई येते कीं काय हें पाहाण्याच्या हेतूनें तिनें ती चौफेर नजर फेकली होती. सुनवाईस इतक्या लवकर येतां येऊं नये अशी तजवीज तर तिनें आगाऊच करून ठेविली होती.

पण सूनवाईच्या जिवाची स्थिति किती अनुकंपनीय झाली होती ! आलें आणायला जायला सांगितलें तेव्हांच तिच्या मनांत जायचें नव्हतें; म्हणूनच ती थबकली. पण औषध तरी नवऱ्याकरितांच ना ? अन् तें आणायला नाहीं कसें म्हणायचें ? तिला काकीची आज्ञा मोडणें शक्यच नव्हतें. पायांवरचे जुनेराचे आंचे डाव्या हातांत घेऊन घाईघाईनें जाण्यास पाऊल उचललें आणि तिच्या मनांत अंदेशा आली.

तिला वाटलें नवऱ्याच्या मनांतून आपणाला जवळ बोलवावें असें आहे. पण वारू आणि काकी आपली मांठ पडूं देत नाहीत. रात्रौ सक्त पहारा ! खोलीच्या दारावरच दोर्धीचीं अंथरुण ! आत्तांच नवऱ्याचं कण्हणं आपल्याकरितांच होतं. पण आलं आणण्याचं काम तितक्यांत निघालं ! आलं आणल्यावर तरी खोलींत जायचंच अन् आपल्या हातांनीं कपाळ न् पाय चेपायचे.

ती झपाझप यशोदाबाईकडे गेली, तों यशोदाबाईंनीं इकडल्या तिकडल्या गप्पाच सुरू केल्या. मग तिच्या घरांतील माणसांबद्दल व खुद्द नवऱ्याबद्दल अनेक प्रश्न विचारले. मग पावटे सोलावयाला तिला हात लावायला सांगितलें. मग आलें खणायला म्हणून ती गेली. तें खणायच्या कामालाच अर्धा तास ! बिचारी सूनवाई तेथेंच अडकून पडली !

आणि काकीला हें सर्व असें घडायचें हें ठाऊक होतेंच. तिच्या मानेची खूण पाहून आलेल्या मंडळींनीं छऱ्याकांठ्यांचा आवाज न करतां त्या हळूच ठेवल्या. पायांतल्या वहाणांचा देखील आवाज होऊं दिला नाही. डोकीचे रुमाल व अंगांतील कोट त्यांनीं खुंटीला अडकावले. एकांनै एकच खुर्ची होती ती अडविली. दोघे चौफळ्यावर बसले; आणि आप्पा-म्हणजे वारूबाईची तिकडची स्वारी-चिलमीत घालण्याकरितां तंबाखू नखांनीं खूडूं

लागले. नंतर ती चिलीम त्यांनी गुडगुडीवर ठेवून विस्तवाला फुक मारली. धूर निघून लागतांच त्यांनी स्वतः गुडगुडी ओढून नंतर ती बाकीच्या दोघांस दिली. काकीने पाण्याचे तांबे आणून ठेवलेच होते. सर्वांनी पाय धुतले.

‘वैद्य इतक्यांत येतील!’ घरांतली परिस्थिति काकीच्या मुद्रेवरून ओळखून आप्पांनी सूचना दिली.

आणि तितक्यांतच वैद्यबुवा येऊन रोग्याच्या खोर्लीत गेले. वैद्यबुवांचा चेहरा खोलीच्या बाहेर पडतांना उतरलेला दिसला. वैद्यबुवा आप्पांच्या कानाला लागले आणि मात्रेचे वळसे देण्यास सांगून निघून गेले.

‘आतां शुद्धि येईल, त्याच वेळेस तुम्हांला काय करावयाचें तें करून घ्या’ येवढीच सूचना देऊन वैद्यबुवा निघून गेले.

वैद्यबुवा निघून गेले ! पण चार पावलें चालतात, तोंच त्यांना समोर जें माणूस दिसलें त्याच्याकडे पाहून त्यांनी मान फिरविली आणि दुसरीकडेच पाहात त्यांनी बाजू घेतली !

ती सूनबाईच आलें घेऊन येत होती. वैद्यबुवांना पाहिल्याबरोबर त्यांना एका बाजूस गांठून रोगाबद्दल व रोग्याबद्दल खरीखुरी माहिती काढून घ्यावी असा विचार तिच्या मनांत चट्कून आला. पण कोणत्या नांवानें कशी हांक मारावी असा विचार करीत असतांनाच वैद्यबुवा दृष्टीआडदेखील झाले. मोठ्यानें हांक मारणें आतां शक्य नव्हतें. घरापाशींच ती येऊन ठेपली होती.

मागच्या दारानें ती घरांत आली व आलें आणून तिनें काकीजवळ दिलें. आतां आपण वाटेल तें करून रोग्याच्या खोर्लीत प्रवेश करावयाचाच असा तिच्या मनांत ब्रेत ठरत असेल नसेल, तोंच रोग्याच्या खोलीचें दार आंतून बंद करून घेण्यांत आलें ! विचारीचा नाइलाज झाला !

अण्णा मुंबईहून यावयाच्या पूर्वी थोडे दिवस घरची परवानगी घेऊन ती माहेरी गेली होती. अण्णा जीर्णज्वरानें आजारी पडून व अस्थिपंजर होऊन आले व सरासरी वीस पंचवीस दिवस झाले तरी वत्सलेला घरून कांहींच हकीकत कळविण्यांत आली नव्हती. अण्णाची स्थिति अत्यवस्थ झाली व अण्णानेंहि तिला आणविण्याचा हट्टच धरला तेव्हां तिला आणली; पण तिची व अण्णाची कधींहि गांठ पडूं दिली गेली नाहीं.

दाराला आंतून कडी लागली व लगेच अण्णाचे रागाचे उद्गार

पोटगी

वत्सलेच्या कार्नी आले.

‘घरांतून बाहेर काढा सटवीला ! बारा महिने माहेरीं आणि कधीं आलीच घरीं तर शेजारीं ! हांक मारली तर ‘ओ’ देखील देत नाहीं; समोर देखील येत नाहीं; असली अवदसा घरांत आणली आणि फसलों !— अयाई—आयू—गऽऽऽ’ आवेशानें बोलल्यामुळें मस्तकास व छातीस त्रास होऊन अण्णास जोराच्या वेदना उठल्या.

‘बाधितलंस मुने !’ काकी वत्सलेस म्हणाली, ‘तिकडे समोर जाऊं नकोस म्हणून तुला कितीदां सांगितलं ? वैद्यांचं मत काय तें तुला पूर्वींच नाहीं का सांगितलं होतं ? असल्या आजारांत नवराबायकोची गांठ पडतां नये. तसं झालं तर औषध तर लागूं व्हायचंच नाहीं; पण त्या औषधाचा उलट परिणाम मात्र झाला तर होईल.’

‘त्यासाठींच तर मी तिकडे जवळ गेलें नाहीं. पण आतां या आजारांत डोकं, पाय चेपायला मला जवळ जाऊं द्या !’ वत्सला रडत म्हणाली. तिला जें म्हणायचें होतें तें ती स्पष्ट कसें म्हणूं शकली असती ? तसें म्हणणें अपशकुनीपणाचें झालें असतें.

‘इशऽ ग बाई ! तुम्ही हल्लींच्या मुली अशाच ग चवचाल ! म्हणे जवळ जाऊं द्या !’ काकी रागांत पण हलक्या आवाजांतच तांदूळ रोवळींत ओतीत म्हणाल्या, “अग तुझा नवरा तो दुसरीचा का कुणाचा होतो आहे ? मेला इतका लुब्रेपणा करायला लाज नाहीं कशी वाटत ? मनाची नाहीं तरी जनाची तरी ! इशऽ—” शेवटच्या शब्दावर उठतां उठतां व स्वैंपाकघरांत फणकाऱ्यानें जात असतां झटक्याचा जोर पडल्यामुळें त्याला एक निराळ्याच तऱ्हेचा उठाव मिळाला होता. पण तो उठाव वत्सलेच्या प्रेमपूर्ण व संतंत्रस्त हृदयाला उरावर पडलेली धोंड असावी तसा भासला.

वत्सला मागील दारास जाते, तों वारू—वन्सचे शब्द तिच्या कार्नी पडले. ‘अन् अण्णा, ती सटवी माळ घालून घरांत आल्या दिवसापासूनच तुझ्या पाठीमागं आजारीपण लागलं आहे. कोणत्या मुहूर्तावर ही अवदसा घरांत शिरली, देव जाणे ! मेलीचा पायगुणच वाईट ! दुखणं घेऊनच घरांत आली ! असं बोलूं नये, पण येतंच तें हिशेबाला—’

‘या माझ्या शेवटच्या आजारांत तरी ती आपल्या धर्माला जागेल असं

मला वाटलं होतं. पण-आयायू !'

'अण्णा ! बोलूं नको- डोक्याला त्रास देऊं नको- पुन्हां घेरी यायची एकाद वेळेस ! आणि असं 'शेवटचा आजार' असं कांहीं वेडंविदं बोलूं नकोस, अण्णा ! बघ मला कसं रडूं कोसळतं !' वारू वनसं डोक्यास एका हातानं पदर लावूं लागल्या. दुसरा हात अण्णांचं डोकं चेपीत होता.

आणि वारूवनसंचे पतिराज हातांत कागद व पेन्सिल घेऊन बरोबर आणलेल्या तिघां सहकाऱ्यांच्या संगनमतानें कांहींसें टिपण करीत ओठ्यावर बाहेर बसले होते. काकीचा कान मुख्यत्वेकरून तिकडेच होता. मधून मधून ते उठून घरांत येत असत, काकीच्या कानाला लागत व पुन्हा कागदावर खोडाखोड करूं लागत.

वत्सलेनें मांडीं धुवून घरांत आणून ठेवलीं. आज्ञाऱ्याच्या आंगावरचे व अंयरूणापांघरूणाचे कपडे धुणावळीकरितां खोलीच्या बाहेर पडले होते. ते घेऊन धुऊन आणावयाचा हुकूम काकीनें सूनबाईस केला ! एका दुःखा-तिरेकाशिवाय कोणतीच संवदना वत्सलेच्या हृदयास होत नव्हती. तिचें मन, हृदय आणि शरीर हीं बंधीर झालीं होतीं. पडद्यावरच्या हालत्या निर्जीव चित्रासारखी तिच्या फक्त शरीरावरचीच तेवढी हालचाल होत होती व तीदेखील मेस्मेरिझमच्या प्रयोगाखालीं असलेल्या कुडीसारखीच हुबेहूब !

बिचारी वत्सला घराबाहेर निघाल्याबरोबर आज्ञाऱ्याची खोली उघडली गेली. वारूवनसं बाहेर आली. मात्र घराच्या एका काळोख्या कोपऱ्यांत तिची आणि तिच्या पतीची थोडीशी कानगोष्ट झाली. कारण आप्पा, वारू खोलींतून बाहेर केव्हां येतें इकडे टक लावूनच बसले होते. कानगोष्ट झाल्याबरोबर आप्पा पुन्हा आपल्या सहकाऱ्यांशीं संगनमत करूं लागले.

अण्णाला आतां दुसऱ्यांदा घेरी आली होती. ते निश्चेष्ट पडले होते. काकी मात्रेचे वळसे उगाळीत होत्या.

आणि आप्पांनीं कसलासा एक लांबलचक मसुदा लिहून काढला होता. त्यांतील महत्वाचा मजकूर काकींना ते वाचून दाखवीत होते. काकींचें लक्ष त्या मजकुराकडे वेधलें होतें. त्यामुळे वैद्यानें ज्या मात्रेचे फक्त चारच वळसे रोग्याच्या औषधांत उगाळावयास सांगितले होते, तिचे वळसे बारा, सोळा, वीस होऊन गेले तरी तें लक्षांत येण्यासारखी मनःस्थिति कोणाचीच नव्हती.

पोटगी

अण्णाला आतां शुद्धि आली होती.

‘काकी ! ती कुठं गेली ग ?’

‘शेजारच्या यशोदाबाईंच्या घरीं. तो तिचा वासू हल्लीं आला आहे घरीं कॉलेजांतून-’

‘पण तिला पांच मिनिटांसाठीं जरा बोलावून आण बघू !’

‘मीं मघाशांचिं बोलवायला माणूस पाठविला, पण-’

‘पण काय ग काकी ?’ वारून्सं मानभावीपणानें मध्येंच पडून म्हणाली, ‘भलतीसलती वांकडी कल्पना आणावीच कशाला माणसानं मनांत ! वासूकडून ती सिनेमांतली गाणीं शिकते ना आतांशा ? वासू म्हणे लवकरच सिनेमांत जाणार आहे. तो कसलीशीं गाणीं शिकवतो आतांशा वहिनीला. आणि तीं चित्रंहीं दाखवतो तिला. आमच्या वहिनीचा गळा तसा गोड आहे. बसली असेल गाणीं म्हणत. दोनदां बोलावलंस तसं आणखी दोनदां बोलाव; म्हणून काय सदान्कदा ‘शेजारीं गेली, शेजारीं गेली’ असं सांगायचं ? सासूलाच सुनेला कसं सांभाळून घ्यायचं तें आधीं कळलं पाहिजे.’

या विषारी मलमपट्टीनें नाजूक भावाच्या घावावर जो परिणाम करावयाचा तो केला. अण्णा चांगलेच शुद्धीवर आले होते. आप्पांनीं एक कागद सहीकरितां आण्णासमोर आणला. वारूनं लेखणी बुडवून ती अण्णाच्या हातांत दिली.

अण्णानें मानेनेंच प्रश्न केला.

‘आपण मृत्युपत्र करून ठेवण्याचा विचार मागें बोलून दाखविला होता ना ? तेंच हें सहीकरितां आणलें आहे.’ आप्पांनीं खुलासा केला.

‘मजकूर तुम्हीं सांगितल्याप्रमाणेंच आहे. आम्ही सद्दा केल्यात साक्षीदार ह्णून-’ एक साक्षीदार बोलला.

‘तिची काय व्यवस्था लावली ?’ अण्णांनीं विचारलें.

‘तिला पोटगी दिली आहे पुरेशी ! आणि इस्टेट सगळी हयातीपर्यंत काकीनं मालकपणीं भोगावयाची व तिच्या पश्चात् वारूनं सेवा केल्यामुळं वारूनं भोगावयाची व तिची विल्हेवाट तिनं मालकपणीं करावयाची.’

काकीनें इतक्यांतच अण्णाला औषध दिलें. अण्णांनीं सही केली.

इतकी पोटगी माहेरीं बसून ?

‘अरररर ! अहाय-अयायू ग S’ अण्णा किंचाळले. ‘भडका उडाला ! अंगाचा वणवा पेटला ! कपाळाच्या चिंधड्या उडाल्या रे देवा S आ-आय !-’

अण्णा तडफडूं लागले आणि लवकरच त्यांच्या तोंडांतून लाळेचा लोट बाहेर पडूं लागला ! काहीं वेळानें विव्दळणें थांबलें.

काकीनें व वारुनें आप्पांना एकीकडे घेऊन अधीरपणानें विचारलें,

‘त्या काटींला पोटगी पुरेशी दिली म्हणून वाचलंत ना ?’

‘होय !’ आप्पा म्हणाले.

‘म्हणजे मघाशीं काय ठरलं होतं तर ! पुरेशी म्हणजे किती ?’

‘तुमचं उत्पन्न दरसालचं एक हजार रुपयांचं आहे ना ? तिला पोटगी म्हणून दरमहा भात घावयाचं ठरवलं आहे. त्या माताची किंमत सरासरी दरमहा दीड किंवा दोन रुपये होईल.’

‘अगवाई ! इतकी पोटगी फुकटच्या फुकट माहेरीं बसून ?’ वारू म्हणाली.

‘पण तिचे सगळे दागिने कार्कीच्याकडून तुझ्याकडेच आले आहेत ना ?’ आप्पांनीं विचारलें.

‘म्हणून काय झालं ?’

‘आणि कागदांत लिहिलेली पोटगी देणं न देणं हें आपल्याच हातांत आहे कीं नाही ? खुळ्या कुठल्या !’

दोर्धींचीही समजूत पटली आणि त्या आतां रडण्याकरितां म्हणून तयार होऊन आजान्याच्या खोलीकडे गेल्या.

आणि त्याच वेळीं बिचारी वत्सला धुणीं धुऊन तीं पाटींत मरून लगबगीनें घराकडे यावयास निघत होती. आज रात्रीं तरी अण्णांची भेट घेऊन गैरसमज दूर करावयाचाच असा निश्चय ती आपल्या मनार्शांच करित होती. तिनें टोपली उचलली आणि जवळच एक कुत्रें भेसूरपणें रडावयास लागलें. तिचें मन चरकलें आणि काळजांत धस्स झालें !

शेठजीचें लटांबर

“ हो हो ! पत्रच लिहा, बेलाशक पत्र लिहा. ”

“ पत्रच लिहितें. तोच नमुना बरा ना ? ”

“ पत्रच लिहा. कांहीं हरकत नाही. सुरुवात होऊंदे लेखनाला. ”

असें म्हणून विद्याधरांनी आपल्या रिटवॉचमध्ये साडेदहा झालेले पाहातांच झटपट जिना उतरून ऑफिसच्या मार्गाकडे मोर्चा वळविला.

विनोदिनीहि जिन्यापर्यंत त्यांच्या मागोमाग गेल्या. त्यांचें मन विचारांतच गढलेलें होतें. विद्याधर दृष्टीआड होईपर्यंत त्या तिथें उभ्या होत्या. त्यांच्या नजरेंत विद्याधरांबद्दलची पूज्यबुद्धि प्रतिबिंबित झालेली होती. विद्याधर दृष्टीआड झाले तरी त्या शून्य दृष्टीनें त्याच दिशेकडे पाहात त्याच जागीं किती वेळ तरी उभ्या राहिल्या. त्यांच्या मनांत विचारांवर विचार येत असले पाहिजेत यांत शंकाच नाही. पण ते किंचित् वेळ आवरून धरून त्या आंत वळल्या आणि खुर्चीवर बसल्या. हातांत पेन होतें. टेबलावर सगळी लेखनसामग्री जय्यत तयार होती. दृष्टी खाली कागदाकडे वळविली होती. त्यांना पत्र लिहावयाचें होतें. पण त्याला वेळ कां ?

त्यांनी पहिली ‘श्री’ काढिली. मुक्काम आणि तारीख उठवून दिली. नवीन ओळीला लगेच ‘ सा. न. वि. वि.’ ही ठराविक ठशाचीं निरर्थक अक्षरेही लिहिलीं. पण पुढें काय ? पुढें मजकूर काय लिहावयाचा ? लेखणीसह उजवा हात मेजावर ठेवून कोंपरावर उभा ठेवून त्याच्यावर मस्तक टेंकून त्या पुन्हां विचारमग्न झाल्या. काय लिहावें आणि कसा आरंभ करावा हें त्यांस सुचेना.

इतक्यांत मोलकरीण आंत भाली. मालकीणबाई रिकाम्याच आहेतसे पाहून ती म्हणाली,

“ बाईसाहेब, खालच्या सुधाबाई म्हणतात, कांहीं जरूरीच्या कामाकरितां आपण कल्याणहून जाऊन येणार, तोंपर्यंत शकूला तुमच्याकडेच वरती राहूं द्या. ”

“बरं आहे म्हणावं, जा.” इतकेच तुटक शब्द अनुमोदनादाखल पाठीमागे न पाहातां किंवा पुढ्यांतील कागदावरून दृष्टि न हालवतां विनोदिनी बोलल्या व त्यांनीं चुटकी वाजविली. त्यांना काहींतरी कल्पना सुचली असावी असें वाटतें. वाटतें नव्हे, खरेंच. त्या पाहा त्यांनीं भराभर चारसहा ओळी कागदावर लिहिल्या देखील. त्यांचा हात पाहा कसा जलद चालतो आहे. शब्द कसे लेखणीतून झराझर उतरत आहेत. ओहो फुलस्टॉप ! लेखणी थांबली. पुन्हां त्यांनीं हातावर डोकें टेकलें. पण आतां त्या फारच अस्वस्थ झाल्या. त्यांच्या मनांत काहींतरी पुष्कळसें लिहावयाचें होतें, पण लेखणीतून खाली उतरत नव्हतें. त्या खुर्चीवरून उठल्या. भिंतीवरच्या तसबीरींवर, खुंटीवरच्या कपड्यांवर, खिडक्यांवरच्या जाळ्यांवर, दरवाजांतल्या मण्यांच्या पोतकामावर, चौहींकडे आळीपाळीनें केव्हां वर छपराकडे, तर केव्हां पायाखालीं अशी नजर फिरवीत इकडून तिकडे येरझार्या, शतपावल्या घालीत त्या फिरूं लागल्या. फिरतां फिरतां राउंड टेबलावर पडलेला एक जुना पेपर त्यांना दिसला. तो त्यांनीं उचलला. येरझारा घालीत असतां त्या वर्तमानपत्राच्या मजकुरावरून त्या आपली नजर घाई-घाईनें फिरवीत होत्या. लगेच त्या थबकल्या आणि आपल्या लिहिण्याच्या टेबलाकडे आल्या. त्यांनीं एक कोरें पाकीट—एनव्हलप—उचललें, त्याच्यावर एक पत्ता लिहिला आणि तसेंच तेथें ठेवून तें वर्तमानपत्र त्यांनीं जागच्या-जागीं उचलून ठेवलें. ज्या कॉलममधून त्यांनीं नांव उतरून घेतलें तो कॉलम स्पष्ट दिसतो आहे. अतिवृष्टीमुळें नुकसान झालेल्या गरीब लोकांस ज्यांनीं मोठमोठ्या रकमा पाठविल्या अशा उदार लोकांचीं नांवां त्यांत छापलेलीं होती; त्यांतील एक नांव त्यांनीं त्या कोऱ्या पाकिटावर उतरून घेतलें होतें.

विनोदिनी पुन्हा स्वस्थलीं बसल्या. त्या पुन्हा भराभर लिहूं लागल्या. त्या कितीयण सुंदर दिसत आहेत. त्यांच्या त्या बसण्याच्या आणि लिहिण्याच्या एकंदर ठेवणीवरून त्या देवी सरस्वतीसारख्या शोभतात ! अहाहा ! काय तें लावण्य ! आणि त्यांत तो तारुण्याचा बहार ! रविवर्म्यानें अशाच एखाद्या सात्त्विक कुलशीलवतीस पाहून सरस्वतीचें कल्पनाचित्र रेखाटलें असावें. विनोदिनीच्या स्वभावांतील सौजन्याची शांतता आणि चेहऱ्या

शेठजीचे लटांबर

वरील सुविद्यतेचे तेज लाखांतून एकाद्याच तरुणीत आढळेल. झालें. त्यांनीं तें आपलें पत्र एकदांचें पुरें केलें, आणि बाजूस ठेवून दिलें. तो लिफाफा आणि तें पत्र एकावर एक अशीं टेबलाच्या एका कोपऱ्यावर ठेवून त्यांनीं त्यावर कांचेचा पेपरवेट ठेवून दिला आणि वरती पाहात अधोन्मीलित नेत्रांनीं खुर्चीला रेलून त्या पुन्हा विचारमग्न झाल्या.

थोडक्याच वेळात जिऱ्यावर पावलांचा आवाज झाला. दरवाजांत पोस्टमन आला आणि त्यानें त्यांचें टपाल काढून त्यांच्यासमोर वर्तमानपत्राच्या राउंड टेबलावर ठेवलें आणि नो चालता झाला. विनोदिनी आतां कुठें शुद्धीवर आल्या. झटकन् उठून त्यांनीं आपल्या नांवाचीं पत्रें उचललीं त्यांतील एक पत्र त्यांनीं लगबगीनें उघडून वाचलें, आणि त्यांनीं लगेच आपल्या नोकरास हांक मारून आपली लेदरबॅग आणावयास सांगितलें. नोकरानें ती आणून पुढें ठेवतांच त्यांतील एक दोन वऱ्या व काहीं कागद घेऊन टेबलावर व बॅग जागच्या जागीं पुन्हा ठेवावयास सांगितली.

त्यांनीं वही घेऊन पेन्सिलीनें त्या ज्या सारख्या लिहित सुटल्या त्या बराच वेळ थांबल्या नाहींत. मघांच्या पत्रासारखें त्यांना तासचे तास एका एका ओळीकरितां विचार करीत बसावें लागत नव्हतें. आणि आश्चर्याची गोष्ट अशी, कीं त्या लिहित होत्या तें एक काव्य होतें. कारण ओळी सगळ्या कवितेच्याच दिसत आहेत. काव्य इतकें जलद लिहिण्याला सरस्वतीचा प्रसाद असल्याशिवाय साधणार नाहीं. पण असें एकदम काव्य लिहावयास घेण्यास जें पत्र कारण झालें, तेंच आपण पाहा ना ! त्याच्यावरून विनोदिनी कोण हेंही आपल्याला कळून येणार आहे. त्यांचें नांव आपल्या परिचयाचें आहे. पण विनोदिनी हें त्यांचें नांव मात्र आपल्या परिचयाचें नव्हतें, म्हणून त्यांची ओळख आपल्याला अद्याप पटलेली नाहीं.

श्री

जा. नं.

“उषःकाल” ऑफीस्. ता.

सा. न. वि. वि.

आठ दिवसांपूर्वी आपल्याला कळविलेंच आहे, कीं, “उषःकाल”च्या खास अंकाच्या पहिल्या पानावर घेण्याकरितां आपली कविता पाहिजे. आपणही पाठविण्याचें आश्वासन दिलें होतें, पण अद्याप कविता आमच्या

हार्ती आली नाही म्हणून हें पत्र पाठविलें आहे पहिल्या फॉर्म्याचा सगळा मजकूर कंपोज होऊन तयार आहे. तरी फक्त आपली “कीर्तिमाला” यांची कविता पाहिजे आहे. तरी उलट डाकेंने पाठविण्याची कृपा करावी अशी विनंति आहे.

आपल्या काव्याची पहिली आवृत्ति एकाच महिन्यांत उडून गेली. मराठी वाङ्मयांत ही गोष्ट सर्वांना नवलाचीच वाटणार आहे. इंग्रजीतल्या वाङ्मयाप्रमाणें मराठी पुस्तकांच्या अशा आवृत्त्या निघत नव्हत्या. आपलें खरें नांव जाणून घेण्याची तर जनतेत इतकी उत्सुकता वाढली आहे, की कित्येकांनी “आम्हांस नांव निदान खासगी रीतीने न कळविल्यास वर्गणीदार होण्याचें बंद करूं” असा प्रेमाचा धाक घातला आहे. यापुढें आपलें खरें नांव प्रसिद्ध करण्याची आम्हांस परवानगी न दिल्यास मोठीच अडचण होणार आहे.

आपलें चालू असलेलें काव्य पुरें कधी होणार, अशी पृच्छा रोज होत आहे. तें काव्य आतां हप्त्यांनी न पाठवितां सर्वच्या सर्व पुरें करून पाठवावें, म्हणजे त्याचें पुस्तक देखील लगेच तयार करतां येईल. काव्याचा राहिलेला भाग या खास अंकांत देखील थोडा तरी घ्यावा लागणार असें दिसतें. पुस्तकप्रकाशनाच्या बाबतींत आपण सांगितलेल्या सर्व अटी कवूल आहेत.

क. लो. वि.

आ.

सं. “उषःकाल”

आतां आपण जिचें वर्णन वाचलें, ती “कुमारी कीर्तिमाला” ही सुप्रसिद्ध कवयित्री? असें आमच्या प्रत्येक वाचकाच्या तोंडून उद्गार निघाल्याशिवाय रहावयाचेच नाहीत, याची आम्हांला पूर्ण खात्री आहे. “कुमारी कीर्तिमाला” सर्वांनाच ठाऊक आहे. पण विनोदिनी मात्र ठाऊक नाही. आपल्या प्रतिभाशाली कवितांनी महाराष्ट्र वाचकांना डोलावयास लावणारी कीर्तिमाला परिचित नाही असा एकही मराठी वाचक सांपडणार नाही. पण कुमारी कीर्तिमाला आतां सौभाग्यवती विनोदिनी झाली होती हें कोणालाच ठाऊक नाही. त्यांचा विद्याधराशी प्रीतिविवाह झाला होता. विद्याधर-विनोदिनी हें परस्परानुरूप असेच जोडपें होतें.

शेठजीचे लटांबर

विद्याधर हेही एक प्रख्यात कादंबरीकार होते. त्यांचे मराठी आणि इंग्लिश या दोन्ही भाषांवर सारखेच प्रभुत्व होतें. ते एका इंग्लिश दैनिकाचे पहिले उपसंपादक होते. कादंबरीकार व कथालेखक म्हणून त्यांची कीर्ति कुमारी कीर्तिमालेइतकी नसली तरी त्यांच्या खालोखाल होती. विनोदिनींना विद्याधरांपासून कथालेखन-प्रावीण्य संपादन करावयाचें होतें. त्यांचा विवाह झाल्यानंतर तर त्यांनी विद्याधरांपाशी सारखा हट्टच धरला होता. पण विद्याधरांस पुरेसा वेळच मिळत नसे. शेवटी आरंभी सांगितल्याप्रमाणे विद्याधरांनी विनोदिनीला पहिला धडा देण्याचें ठरवून गोष्टीत घालण्या-करितां एक पत्र तयार करावयास सांगितलें.

असें सांगण्यांत त्यांचे एक दोन हेतु होते. कारण सुरवात केल्याशिवाय त्यांना विषयच सुचत नसे. आणि विनोदिनींना तर सुरवातच करतां येईना. अमुक एका विषयावर गोष्ट लिहावयाची असें ठरवून डोकें चोळीत वसण्या-इतकी विद्याधरांना फुरसत नव्हती. तेव्हां पत्र लिहून तयार झालें, कीं ती मध्यवर्ती कल्पना धरून तिच्या भोंवतीं गोष्टीचें जाळें पांच मिनिटांत विणून तयार करण्याइतकी विद्याधरांची सरस्वती त्यांच्यावर सुप्रसन्न होती; म्हणूनच त्यांनी ऑफिसांत जातानां 'पत्र लिहा' म्हणून विनोदिनींना सांगून ठेविलें होतें.

परंतु "उषःकाल"च्या संपादकांचें निर्वाणीचें पत्र येतांच त्यांना गोष्ट बाजूला ठेवून काव्य ताबडतोब हातांत घेणें भाग पडलें. काव्याचा उरलेला भाग पुरा करून तो दुरुस्त करून व कविता निवडून तो सर्व मजकूर त्यांना आजच्या आजच पाठवावयाचा होता. म्हणून त्यांनी कविता लिहिणें हातीं घेतलें होतें. त्यांत त्या गुंतल्या असतां सहा वाजून केव्हा गेले हें त्यांच्या लक्षांतदेखील आलें नाहीं. त्यांच्या कानाजवळची टेलिफोनची घंटा वाजली तेव्हांच त्या झोंपेंतून जागें झाल्याप्रमाणें डोळे चोळूं लागल्या.

टेलिफोन विद्याधरांचा होता. विद्यावती नामक एका बंगाली विदुषीचें व्याख्यान दुसऱ्या दिवशीं ठरवावयाचें होतें. त्या विद्याधरांच्या ऑफिसांत आल्या होत्या. त्यांच्याशीं विनोदिनीची ओळख करून देणें विद्याधरांस योग्य वाटलें. त्यांना दुसरीकडे जावयाची घाई असल्यामुळें विद्याधरांना विनोदिनीलाच आपल्या ऑफिसांत बोलावणें योग्य वाटलें.

विनोदिनींनीं कपडे करून विद्याधरांच्या ऑफिसाचा रस्ता सुधारला. जातांना त्यांनीं जरूर त्या गोष्टी नोकरमाणसांस सांगितल्या आणि तासाभयाने परत येईन असें सांगून त्या निघून गेल्यावर एक नोकर आला व त्यानें त्यांचें लेखनसाहित्य कागदपत्र नीटनेटके करून ठेविले, आणि तो त्यांचीं पत्रे पोस्टांत टाकावयाचीं लिहून ठेविलीं होतीं तितकीं सारीं घेऊन पोस्टाच्या पेटींत टाकावयासाठीं गेला.

कांहीं दिवस गेल्यावर एका सुटीच्या दिवशीं बोलतां बोलतां विनोदिनींनीं आपलें खरें नांव प्रकट करावें कीं नाहीं याविषयीं त्या दोघांमध्ये चर्चा सुरू होती. विनोदिनी त्या गोष्टीस नाकवूल होत्या. विद्याधरांना त्याबद्दल तितकासा विधिनिषेध नव्हता. परंतु 'उषःकाल'च्या संपादकांकडून पुनरपि नांव प्रसिद्ध करण्याविषयींची परवानगी मागण्याचें पत्र आल्यावरून तो प्रश्न निघाला होता.

“इतक्यांतच नांव प्रसिद्ध करण्यांत आपल्याला कोणता फायदा दिसतो ?” विनोदिनींनीं विचारलें.

“प्रसिद्ध न करण्यांत आपल्याला कोणता फायदा दिसतो ?” विद्याधरांनीं उलट प्रश्न केला.

“कां ! लोकांचा आदर टोपणनांवाभोवतीं जितका अधिक काळ गुंगत राहातो तितका तो खऱ्या नांवाभोवतीं राहात नाहीं.”

“म्हणजे रसिकांचा आदर, लेखनकौशल्याबद्दल नसून तो फक्त नांवाबद्दलच असतो असें आपलें म्हणणें दिसतें तर ?”

“असेंच कांहीं नाहीं; पण ज्या अज्ञात नांवाच्या लेखकाच्या लेखनाबद्दल वाचकांना कौतुक अथवा आदर वाटतो तो अमुक एक आहे असें कळून येतांच तो थोडा तरी कमी झाल्याशिवाय राहात नाहीं. कां कुणास ठाऊक ! असें होतें हें मात्र खरें.”

“पण तुमच्याबद्दल प्रकार निराळाच आहे. तो प्रसिद्धीस आला तर त्यांत आमचा एक प्रकारचा फायदाच आहे.”

“तो कसा काय बाई ?” विनोदिनींनीं कुतूहलानें हसत विचारलें.

“कसा म्हणजे ?” विद्याधर देखील हसतच म्हणाले, “कसा म्हणजे ? आहे आपला कसा तरी.”

“पण कसा तें सांगायचें ना ?”

“कसा तें सांगितल्यावर त्याच्यावर शंका कुशंका काढतां नयेत. आहे कबूल ?”

“हो हो ! कबूल-कबूल !”

“आपला परिचय करून देतांना-आपला, म्हणजे आपल्या खऱ्या नांवाचा परिचय करून देतांना वर्तमानपत्रकर्ते कसे लिहिणार, तें आहे का तुम्हांला ठाऊक ?”

“कसे लिहिणार ?”

“सुप्रसिद्ध महाराष्ट्र कवयित्री कुमारी “कीर्तिमाला” या सौ. “विनोदिनी” * * “होत. या रा. विद्याधर * * * * यांच्या पत्नी वगैरे वगैरे. झालें. म्हणजे यांत तुमच्या परिचयापासून आमची एक नवीन प्रकारची फुकटची प्रसिद्धी होणार आहे. हा काय थोडा फायदा झाला ?”

“भलतंच कांहींतरी ! उलट मलाच यांत फायदा होणार मी म्हणतें. सौ. विनोदिनी म्हणजे श्री. विद्याधर * * * * या सुप्रसिद्ध महाराष्ट्र कादंबरीकारांच्या व * * * * या इंग्लिश दैनिकाच्या एका संपादकाच्या पत्नी असा दुहेरी किताब मला मिळावयाचा आहे.”

“तसें कां होईना ? होऊन जाऊं द्या. चला करा तुमच्या खऱ्या नांवाची प्रसिद्धी. अधिक फायदा कोणाला होतो, तें आपोआपच मग समजून येईल.”

असें त्या उभयतांचें बोलणें चाललें आहे, तोंच नोकरानें दोन पत्रें आणून दिलीं. तो म्हणाला, “चार दिवसांपूर्वीं हीं पत्रें विसरून द्यावयाचीं राहिलीं.” त्यांतील एक विनोदिनींनीं वाचून पाहिलें, तों त्यांचें हासणें त्यांना आवरेनासें झालें. त्या सारख्या खो खो हासत सुटल्या ! आणि वर पाहतात तर विद्याधरांचा चेहरा विचारांत व कोणती तरी गोष्ट उलगाडण्यांत गढून गेल्यासारखा दिसला. विनोदिनींनीं आपल्या हातचें पत्र त्यांच्या हातांत त्यांनीं घेऊन तेंही वाचलें पण. दोन्हीं पत्रांचा अर्थ त्यांना कळेंना. त्यांच्याकडच्या पत्रांवरून विनोदिनींनीं नजर फिरविली. आतां तर त्यांच्या हास्याचा कळस झाला. पहिलें पत्र वाचतांना क्षणभरच त्यांना विचार करावा लागला होता, नंतर त्यांनीं धोरणानें सारा प्रकार ताडला आणि आपल्या नोकरास हांक मारून विचारलें,

“ ज्या दिवशी इकडून टेलिफोनने बोलाविल्यावरून मी ऑफिसांत गेलें, त्या दिवशी बंद न केलेलें एक पत्र बाकीच्या पत्रांबरोबर आपणच बंद करून तूं पोस्टांत टांकलेंस काय ? ”

“ होय वाईसाहेब, ”

“ जा. एरवींच विचारलें मीं, त्यांत असें काहीं घाबरायला नको. ”

नोकराच्या जिवांत जीव आला तो निवून गेला पण विद्याधर मात्र या सगळ्या प्रकाराकडे “ आ ” पसरून बसले होते. त्यांना पूर्वीच्या किंवा आतांच्या प्रश्नोत्तराचा कांहींच अर्थ समजेना. त्यांच्या भाषणातील सारा विनोद भावळून त्यांनीं किंचित् त्रासिक स्वरांनें विचारलें,

“ काय आहे ही सारी भानगड ? ”

विनोदिनीनें कांही एक उत्तर न देतां झराझर एक पत्र लिहून तें विद्याधरांच्या हातांत दिलें. पण कांहींएक उत्तर न देतां विनोदिनी तें पत्र लिहीत असतां विद्याधरांचा त्रासिकपणा गणितश्रेढीनें वाढ घेत चालला होता.

विनोदिनीनें हातांत दिलेलें पत्र त्यांनीं वाचून पाहिलें. तरी देखील एकदर प्रकाराचा त्यांना नीट उलगडा होईना. तथापि वाचकांनीं तें पाहून त्यांना त्याचा कांहीं उलगडा करतां येण्यासारखा असल्यास पाहावा. तें पत्र विनोदिनीच्या सहीचें होतें. पत्ता तोच होता. तें पत्र पुढील प्रमाणें होतें—

तारा महाल, मुंबई.

ता.

सा. न. वि. वि.

आपलेकडून बरंच दिवसांत हल्लीं कांहीं बातमी समजली नाहीं, तरी आतां उत्तरीं कळवावी. आपण इथून जातांना एका आपल्या मुलाला ठेवून गेलांत तरी आतां त्याला घेऊन जावें, तो आपली आठवण काढीत असतो. आपण परत येऊन आपल्या मुलास घेऊन जाल असें वाटत होतें पण तसें घडलें नाहीं, व पत्रही नाहों. यावरून आपण त्यास इतक्या अल्प अवधीत विसरलां तर नसाल ना ? अशीही शंका येते. आपण आपल्या संसार-व्यवहारांत सुखानें असतां, आपल्या पहिल्या मुलाची आठवणही होऊं नये यानें आश्चर्य वाटतें ! तरी त्याला घेऊन जाण्याची आपण कांहीं तजवीज कराल अशी आशा आहे. उत्तर यावें. क. लो. वि.

आ.—“ कीर्तिमाला ”

शेठजीचें लटांबर

हेंच तें विनोदिनीचें पत्र होतें. पण या पत्रावरून विद्याधरांना काय बोध होणार ? त्यांचें मनःस्वास्थ्यहि थोडथोडें भंग पावूं लागलें. विनोदिनी त्यांना सर्व प्रकार समजावून देऊं लागल्या; पण ती समजूत आमच्या वाचकाकरितां आम्हांच खालीं देतो.

हें पत्र लिहिण्याच्या विचारांत विनोदिनी गढल्या असतां मोलकरणीनें जो निरोप त्यांना सांगितला, त्याच्या आंदोलनाचा परिणाम त्यांच्या मेंदूवर होऊन तशाच प्रकारचा कांहींसा मजकूर बरील पत्रांत उमटला. मानस-शास्त्रवेत्त्यांस या प्रकारचें आश्चर्य वाटणार नाहीं.

गोष्टीच्या आरंभी सांगितल्याप्रमाणें विद्याधर विनोदिनींना पत्र लिहावयास सांगून गेले. पत्र लिहिण्याच्या पूर्वीं त्यांनीं मनांत एक कथासूत्र योजिलें, आणि कथासूत्रास अनुसरून पत्राची भाषा लिहिली. गोष्टींतल्या पत्राच्या मालकाचें नांव मजेदारसें शोधून काढावें म्हणून त्यांनीं वर्तमानपत्राच्या अंकांतून एक बरेंचसें नांव शोधून काढलें, व तें लिफाफ्यावर लिहून ठेवलें. त्याच धर्तीवर त्या गोष्टींत नांव बनावट बनविणार होत्या. पण पुढील भाग लिहावयाचा राहिला, त्याची आठवण झाली. बंगाली विदुषी विद्यादेवी ह्यांची गांठ पडून त्यांच्याबरोबर येण्याजाण्यांत व पाहुणचार करण्यांत आरंभी कांहीं दिवस गेल्यावर व नंतरही निरनिराळ्या नियतकालिकांच्या विनंत्यांस उत्तरे दिल्यावर गोष्टीचा प्रश्न जेव्हां प्रथम एकदां काढला, तेव्हां कोठें त्या पत्राची आठवण झाली. पण तो विषय त्या वेळीं देखील तसाच राहिला. आज मात्र तो जोरानें पुढें आला. पण आतां काय करणार ? आतां नोकराच्या चुकीनें त्या वर्तमानपत्रांतील नांवाच्या मालकास पत्र पोचून त्याचें उत्तर देखील आलें होतें. पण त्यांतही भानगड होती. एकाच सहीचीं दोन पत्रें आलीं होती. पत्ता एकच. सही एकच. अक्षर मात्र निरनिराळें. या कोळ्याचा उलगडा मात्र खुद्द विनोदिनींनाही होत नव्हता.

ज्या शेठजींस तें पत्र पाठविलें होतें, त्यांना पहिला मुलगा नव्हता. त्यांना पहिल्या कुटुंबाची एक मुलगी असून, ती लग्न करून दिली होती व त्यांनीं साधारण प्रौढ म्हणजे उतार वयांत द्वितीय संबंध केला होता. त्यांची नूतन पत्नी जरा तोऱ्यांतच वागणारी होती. शिवाय वधूपक्षाकडून

शेठर्जींच्या द्रव्याच्या आशेनेच हा संबंध घडून आला होता. शेठर्जींच्या मेहुण्यांनी, पुढच्या तजविजीने शेठर्जींच्या पेढीवर मुनीमपणा पत्करला होता. ज्या दिवशी पत्र आले, त्या दिवशी शेठर्जी एका जवळच्याच गांवीं गेले होते. पण ज्याच्यावर 'खासगी' अशी अक्षरे नसतील तीं शेठर्जींच्या नांवची पत्रे व्यवहाराकरिता त्यांचा मेहुणा-मुनीम उघडीत असे. विनोदिनीचें वरील गोष्टीच्या रचनेचें काल्पनिक पत्र शेठर्जींच्या मेहुण्याच्या व शेठर्णींच्या हातीं पडून शेठर्जींच्या संसार-रंगभूमिकेवर जो थयथयाट उसळला त्याचें वर्णन करणें केवळ अशक्य आहे.

बंधुराजांस किंवा दुसऱ्या कोणास न कळवितां शेठर्णीनें शेठर्जींच्या नांवचें एक पत्र विनोदिनीच्या पर्यावर लिहिलें, कीं आपण आपल्या मुलास फिरून घेऊन जाण्याकरितां लवकरच येत आहोंत. बाकी सोसाव्या लागलेल्या तसदीबद्दल दिलगिरी दर्शवून माफी मागण्यांत आलेली होती.

दुसरें पत्र खुद्द शेठर्जींनीं आपल्या मेहुण्याच्या व बायकोच्या खात्री-करितां लिहिले होतें. हा कांहींतरी घोटाळा असून त्याचा उलगडा आपण लागलीच करूं, असें सांगून त्यांच्या समक्ष त्यांनीं विनोदिनीला पत्र लिहिलें. त्यांत त्यांनीं विनोदिनीला केलेल्या विधानांचा खुलासा करण्याविषयीं विनंती केली होती. परंतु पत्रांचीं उत्तरे येईपर्यंत शेठर्जींच्या घरचा कलह थांबणार कसा ? मंडळी थोडीच समजूतदार होती ? कलहाला उग्रस्वरूप येऊन फसनेगिरीबद्दल शेठर्जींस कोटांचा धाक दाखविण्यांत येऊं लागला. उलट टपालाचें खुलाशाचें उत्तर येण्याची मुदत टळतांच शेठर्जी, शेठर्णी, मुनीम व वकील अशीं मुख्य पात्रे व काहीं दुय्यम पात्रे मुंबईत तारामहालाचा शोध काढीत विनोदिनी—विद्याधरांच्यासमोर येऊन उभी राहिली. विनोदिनी त्या वेळीं गफलतीच्या पत्रांबद्दल विद्याधरांकडे खुलासा करीत बसल्या होत्या. आपलीं पत्रे आल्याबरोबर न देतां नोकारानें तीं पांच सहा दिवस विसरून गचाळपणें आपल्या खिशांत ठेविलीं होती, ही त्यानें सांगितलेली गोष्ट, विनोदिनी विद्याधरांस गोष्ट समजावून सांगण्याच्या घाईत विसरल्या होत्या. शेठर्जींचें सर्व लटांबर त्या दोघांच्या समोर उभें राहातांच दिसणारा देखावा रेखाटण्यास तसाच एखादा चित्रकार पाहिजे होता !

का ट क सर

तालुक्याचेंच गांव तें. बाजारच्याच बाजूला भाजीवाल्या बाया यऊन बसत अमत. आजूबाजूच्या खेड्यांतून तीन तीन चार चार मेलांवरून भाजीवाल्या व लाकडाच्या मोळोवाल्या बाया येत; आणि आपापला माल विकून झाला, कीं संसारपयोगी जिन्नस घेऊन घरीं जात असत.

तांबड्या पाल्याच्या भाजीनें भरलेली टोपली घेऊन एक पंचवीस तीस वर्षांची बाई बसली होती. टोपलीच्या बाजूला एकच केळीचें बांड (केळफूल) ठेवलेलें होतें. ती गिन्हाईकाची वाट बघत होती.

भाजीच्या पेंढ्या आधींच बांधून ठेवलेल्या होत्या, पैशाला फार तर दोन द्यावयाच्या असें तिला सासूनें सांगितलें होतें. ती कांहीं नवख्यानें बाजारहाट करायला आली नव्हती.

एक गिन्हाईक आलें. त्यानें भाजी पाहिली.

“किती पेंढ्या पैशाला ?” त्यानें विचारलें.

“दोन पैशांक तीन.” तिनें उत्तर दिलें.

“पैशाला चार चार पेंढ्या देत नाहीस ?”

“नाय बाबा !” ती कष्टानें बोलली.

गिन्हाईक निघून गेलें.

दुसरें आलें आणि तशाच चौकशी करून निघून गेलें.

तोंपर्यंत तसलीच भाजी विकणाऱ्या आणखी भाजीवाल्या आल्या. त्याही तिच्याच शेजारीं आपापल्या टोपल्या घेऊन बसल्या गिन्हाईकांची संख्या रोजचीच होती. त्या मानानें आज भाजी बरीच आली. पेंढ्याच्या दर स्वस्त करावा लागला. कारण एक दोघांना माल विकून लवकर घरीं जायचें होतें. त्या स्वतःच मालकिणी होत्या.

त्यांनीं प्रथम दर पैशाला दोन पेंढ्या विकायला सुरवात केली.

ही बाई संकटांत पडली.

हिला घाम आला होता. पदरानें ती आपल्या कपाळाचा घाम पुसणार होती. तिनें हलक्या हातानें पदर ओढला, पण तो फाटूनच हातांत आला ! तें तिचें एका काळचें लुगडें कितीतरी जीर्ण झालेलें होतें.

कुळकर्ण्यांच्या घरीं दळणकांडणास ती जात असे. कुळकर्ण्यांच्या बायकोनें आपलें अगदीं जीर्ण झालेलें जुनेर हिला दोनतीन खेपांच्या मजुरीऐवजीं म्हणून दिलें होतें. पण हिला त्याचेच किती उपकार वाटले होते !

पण आतां तें देखील अगदींच तोकडें झालें.

तिनें डाव्या हाताच्या कांपरात तोंड दडवलें आणि दोन हुंदके दिले.

पाटीमागच्या बाजूस एक लाकूडमोळीवाली बाई आली होती. तिनें आपली मोळी खाली उतरली आणि लांबलचक मुस्कारा सोडला.

“गोजऱ्या ! काय गो असां करतस ?”

तो प्रश्न ऐकून ही गोजरा चकित झाली. हिच्याच अवाठांतली ती मोळीवाली होती.

“काय नाय गे मावशे !” ही माजीवाली गोजरा म्हणाली. तिनें तोंड बर केलें. कारण तितक्यांत एक गिऱ्हाईक आलें होतें.

“किती पेंढ्या पैशाला ?”

“पैशाक दोन ”

“त्या बघ तिकडे पेशाला चार चार मिळतात.”

“मी बाबा सासुरवाशी सूनमाणूस. माजां धाकटां घराकडे तापान तडफडत पडलांहा. पैशाक तीन पेंड्यो घे. देव तुजां बरां करीन.”

गोजराचा स्वर कांपरा येत हाता.

“पण तुझ्या पेंढ्या लहान आहेत. चार चार देशील तर बघ—” असें म्हणून गिऱ्हाईक निघून गेलें. ती त्या माणसाकडे बघत राहिली होती.

शेजारच्या दुकानांतून त्या माणसानें घर्गं जातांना एक विलायती सेंटची बाटली घेतली होती. तिला बरेच पैसे त्यानें खळकन् मोजले होते. गोजराच्या डोळ्यांत अश्रु उभे राहिले. कारण आतां सांड दहा अकरा होण्याचा वेळ आला होता. गोजराची तीनचार पैशांचीच भाजी आतांपर्यंत

एक आणखी गिन्हाईक आलें.

“ काय गे त्या केळफुलाला ? ”

“ बोंडाचे ? त्या बोंडाचे तीन पैसे. ” गोजरा म्हणाली.

“ तीन पैसे ? अबब ! एक पैशाला देतेस ? ”

“ नाय बाबा ! ” गोजरानें त्या गिन्हाईकाकडे पाहिलें. तीस पस्तीस वर्षांचा तो गृहस्थ होता. तांबूलरसानें त्याचें तोंड रंगलें होतें. डाव्या हातांत सोन्याचें रिस्ट बोंच होतें. पायांत चकचकीत शू होता. केसांना लावलेल्या प्रसाधनांचा वास हवेंत दरवळला होता.

“ बरं दीड पैशाला तरी ? ” त्यानें विचारलें.

“ अडीच पैशांक जाऱ्यार घे. ” गोजरानें करारी स्वरानें म्हटलें.

तोंडाचा घाम पुमण्याकरितां गोजराच्या हात पदराकडे गेला आणि तो तसाच मागें परतला !

गिन्हाईक गृहस्थ रेशमी हातरुमालानें आपलें तोंड पुशीत होता.

“ दीड पैशाला नाहीं देत ? आतां बारा वाजतील आणि मग तुझ्या भाजीला चांगलाच दर येईल. मग बवूं. ” असें उपरोधिकपणें म्हणत तो जायला निघाला.

“ बरां बाबा ! घे तर दीड पैशाक. ” गोजरानें रडकुंडीनें म्हटलें.

गृहस्थाला फार आनंद झालासें त्याच्या चर्येवरून दिसलें असतें. त्यानें खिशांत हात घातला.

“ पण मोड नाहीं. चल त्या तिथं माझ्याबरोबर, मग पैसे देतो. ”

गोजराचा नाइलाज झाला.

तिनें मोळीवाल्या मावशीला टोपलीवर नजर ठेवायला सांगितली आणि ती गिन्हाईकामागून गेली.

तो गृहस्थ जातां जातां एका दुकानांत शिरला आणि त्यानें सिगारेटची डबी विकत घेतली.

गोजरानें पाहिलें, कीं दराभावाची चौकशी देखील न करतां त्याच गृहस्थानें एकदम पुष्कळसे पैसे फेकून दिले होते. स्यांत परदेशी तंबाकूच्या कागदी विड्या होत्या. गोजराच्या डोक्यांत हजारों प्रश्नांनीं, हजारों शंकांनीं गर्दी करून सोडली. पण त्या दुकानांत त्याला मोड मिळाली नाहीं.

तो गृहस्थ जवळच्याच एका माडीवर चढला. तेथे त्याच्याचसारखे आणखी पांचसहा गृहस्थ जमले होते. चहा-चिवडा-चिरूटांची चंगळ चालली होती.

“चला बसा. होऊं द्या सुरवात.” तो गृहस्थ आपल्या सोबत्यांस म्हणाला, “चार डाव खेळू.”

“किती उशीर केलात ? आम्ही आतां जाणार होतो उटून तुमची वाट बघून.”

“अरे पण आतां बसू ना थोडा वेळ !” तो गृहस्थ म्हणाला.

“पण कालचे पंचवीस रुपये हरलांत ते आधीं मोजा.” एकांनं म्हटलें.

“अरे जा ! असल्या धमक्या कोणाला दाखवतां ? हे ध्या कालचे पंचवीस रुपये.” त्या गृहस्थानें दहा दहा रुपयांच्या दोन आणि पांच रुपयांची एक अशा तीन नोटा फेकून दिल्या.

गोजरा त्या प्रकाराकडे पाहात होती. तिचे पाय लटपटत होते. तिला काहीं सुचत नव्हतें.

त्या गृहस्थाची नजर तिच्याकडे गेली.

“अरे हो ! कोणाकडे मोड आहे का ?” त्या गृहस्थानें शू काढून जाजमावर तक्क्याला टेकून बसतां बसतां विचारलें.

“केवढ्याची ?”

“एक आप्याचे सुटे पैसे पाहिजेत.”

“पण आणा आहे का ?”

“ओ हो ! रुपयाच मोडला पाहिजे.”

“अरे मग मागवा कीं चहा.”

“त्यांनीं गड्याला हाक मारली आणि रुपयाच्या मोडीसाठीं आठ दहा आप्यांचे चहापाटींचे जिन्नस शेजारच्या हॉटेलांतून आणावयास सांगितले.

मोड आणली पण त्यांत सुटे पैसे नव्हते.

एका इसमानें एक आप्याचे चार पैसे दिले.

“अरे ! हे चार पैसे सुटे होते तर मघांशींच कां नाही दिलेस ?” त्या गृहस्थानें पश्चात्तापानें विचारलें.

“मले राव ! आणि मग चहापाटीं कशी मिळाली असती ?”

“ बरं पण आतां अर्धा पैसा कसा मिळणार बोवा ? ” मोठ्या संकटांत सापडून तो गृहस्थ बोलला.

“ दोन पैसेच देयनास ? ” गोजरानें मोठा धीर धरून आशेनें म्हटलें.

“ वा ! मोठी शहाणीच आहंस ? पैसे म्हणजे काय तुझ्या परड्यातली भाजी वाटतं. पैशाला जसं मोलच नाहीं, भलताच दर घालून तुम्हांला सवय करणार नाहीं आम्ही मुलखावेगळी. संसार कसा काटकसरीनं केला पाहिजे. ”

“ नाहींतर काय ? ” बाकीचे म्हणाले.

“ जारे ! एक आगपेटी घेऊन ये. ” त्या गृहस्थानें पुन्हा गड्याला पाठविला.

गडी गेला व तो थोड्याच वेळांत एक आगपेटी व बाकीचे पैसे घेऊन आला. त्यांत एक अर्धा पैसा होता. तो मिळवायला गड्याला दुकान-दाराचो किततीरी पायधरणी करावी लागली होती.

त्या गृहस्थानें एकच पैसा गोजराच्या आंगावर फेकला. गोजरा त्याच्या तोंडाकडे बघूं लागली.

“ जा ना घेऊन ! ” गृहस्थ तिरस्कारानें म्हणाला. आतां ते चौघे आसामी बसून पत्ते पिसीत होते. दोघे बघण्यासाठीं सरसावले होते.

“ असां काय ? माजो अर्दो पैसो ? ” गोजरानें प्रश्न केला.

“ भारी चिकट बोवा या भाजीवाल्या ! ” त्या गृहस्थानें कपाळास आंख्या घालून शेवटीं अर्धा पैसा फेकला. तरी गोजरा तेथून ढळेना !

त्या गृहस्थाशिवाय बाकीचे सगळेजण ती कशाची वाट बघत आतां राहिली असावा याचा विचार करीत तिच्याकडे पाहूं लागले.

“ हो पैसो झरको - सुळसुळीत ! ” तिनें दुःखी कष्टां मुद्रा करीत म्हटलें.

“ जा जा ! माझ्या घरांत टांकसाळ नाहीं, जा. ” त्या गृहस्थानें जवळ जवळ दरडावलेंच.

गोजरा रडक्या मुद्रनें माडीकरून खालीं उतरली.

ती आपल्या टोपलीकडे आली तों टोपलीजवळ एक पोलीस उभा होता ! गोजराच्या काळजांत घस्स झालें !

बाजाराला यावयास निघण्यापूर्वीं वैद्यानें तिच्या मुलाला तपासलें होतें. औषधासाठीं आलें, मध व तूप पाहिजे होतें. चार तोळे तूप, दोन तोळे

मध आणि पैशाचें आलें इतक्या जिनसा तिला घेतल्याच पाहिजे होत्या. पण तितके पैसे अद्याप तिच्याजवळ जमले नव्हते.

“उचल तिथली टोपली !” पोलीसानें दरडावलें.

“कित्या ?” तिनें कळवळ्यानें विचारलें.

तितक्यांत पोलीस खालीं वाकला. त्याच्याबरोबर त्याचा सोबती दुसरा एक पोलीस होता. त्या दोघांच्या संसाराच्याच गोष्टी चालल्या होत्या.

“संसार कसा काटकसरीनें केला पाहिजे” एक जण दुसऱ्याला म्हणत होता.

“होय तर. पगारांतला पैसा जर भाजीपाल्यास खर्च केला, तर मग पोलीसची नोकरी पतकरावी कशाला ?” दुसरा उत्तरला.

पहिल्या पोलीसानें तीनचार पेंढ्या उचलून पिशवींत भरल्या.

“दोन पैसे दिया !” गोजरानें मागणी केली.

“काय ?” पोलीसानें डोळे वटारीत धमकावणीनें विचारलें.

“भाजयेचे पैसे ?” गोजरानें केविलवाण्या चेहऱ्यानें विचारलें.

“पैसे ? पैसे हवेत तुला ह्या भाजीचे ?”

त्या पोलीसानें भाजीची पिशवी आपल्या सोबत्याकडे दिली.

“चल उचल टोपली आणि जा निघून इथून.” असें म्हणून त्यानें टोपलीला हात घातला.

इतक्यांत ती स्वतःच टोपली उचलीत असतां, आणखी कोणाचा धक्का लागून टोपली जोरानें पलीकडे उडाली आणि भाजी जमिनीवर चोहीकडे सांडली.

जवळच एक बैल होता. त्यानें चटकन् बऱ्याचशा पेंढ्या मटकावल्या !

जनतेच्या रक्षणाकरितां नेमलेला पोलीस आपलें कर्तव्य करून, पुढचें कर्तव्य बजावण्यासाठीं घाईनें घरीं निघाला होता.

गोजरा कपाळावर हात घेऊन मटकन् खालीं बसली. तिला रडें कोसळलें घेरी येऊन तिला जमीन फिरत, खालींवर हालत असल्यासारखें वाटत होतें.

माडीवर जुगार जोरांत चालू होता. तो गृहस्थ पैसे कमावीत होता आणि गमावीत होता !

जनतेचा रक्षक पोलीस तेथें फिरकला नव्हता !

भिकारी

“ एक पैसा घाला गरिबाला. ” दारांत एक भिकारी ओरडला.

आंतील दिवागखान्यांत दोन स्त्रिया बोलत बसल्या होत्या. त्यांच्या कार्नी त्याचे शब्द गेले नसावे. त्यांचे बोलणे रंगांत आले होते.

“ एक पैसा देतां काय हो गरीबाला वैनीवाय ? ” पुन्हा भिकाऱ्याने साद घातला. तरी आंतील दोघा तरुणींचे लक्ष तिकडे वेधलेच नाही.

“ अव न्हाय तर न्हाइ म्हून म्हणा. उगाच भिकाऱ्याला ओरडायला कशा पार्यां लावत्यासा ? ” असे म्हणून भिकारी दुसऱ्या घरी जावयास निघाला. वल्लिकेचे लक्ष दुसऱ्या हाकेलाच त्याच्याकडे गेले होते. पण मल्लिकेच्या बोलण्याला खळच पडेना. म्हणून तिने ओ दिली नव्हती, एवढेच. पण आतां ती उठून त्या भिकाऱ्याला बोलवायला बाहेर जाऊ लागली.

“ चोर तो चोर अन् शिरजोर ! म्हणतात ना त्यांतली गत ! ” ठेंगणी दुसकी नटवी मल्लिका म्हणाली, “ वल्लिके, कशाला ग इतक्या मिनतवारीने या भिकाऱ्याला आमंत्रण द्यायला जातेस ? गेला तर गेला मेला. असे भिकारी दिवसांतून सत्राशे येतात, या मुंबई शहरांत. ” तिने समोरच्या आरशांत पडलेल्या आपल्या प्रतिबिंबाकडे पाहात समाधानाच्या आनंदांत म्हटले.

“ मल्ले ! अग तो रोजच्या भिकाऱ्यांसारखा दिसत नाही. दुसऱ्या निमुग भिकाऱ्यांचा लाचारपणा त्याच्या मुद्रेंत मला दिसला नव्हता. तुझे बोलणं संपेना म्हणून त्याला मी उत्तर दिलं नाही, हा माझा दोष. तो भिकारी ज्ञातांना शिव्या देत देखील गेला नाही ! थोडाला अभिमान मात्र दिसला त्याच्या चर्येवर. तो खरा भिकारी नसावा असं मला वाटतं. ” वल्लिका मार्गे परतत असतां म्हणाली. तिने भिकाऱ्याला हाक मारली. तो मार्गे परतू लागला होता. वल्लिका येऊन पुन्हा आपल्या जागी बसली. मल्लिकेचा वाचाळपणा पुन्हा सुरू झाला.

“ वल्ली ! अग शर्थ झाली बाई तुझ्यापुढं ! कुठल्याशा संस्थानांत म्हणे भिकान्यांचा कायदा केला आहे. घडधाकट भिकान्यांना रिकामटेकडेपणानं भिक्षा मागूं द्यायची नाही, असा आहे तिथला कायदा. मग ते आळशी भिकारी आजारी असल्याचीं सोंगं करतात. कीं मग आलीच डॉक्टरतपासणी. पण त्या संस्थानांत तुला मोठ्या हुद्द्याच्या जागेवर नेमतील. मग कांहीं वनेशना फार त्रास करायला नको, आतांशा करतात तसा. आणि त्यांचं आपलं संशोधन कीं फंशोधन कसलं तेंही सुरळीत चालेल. जितेस का तिकड. म्हणजे, अशी रागावूं नकोस माझ्यावर. मी उगाच नाहीं तुला म्हणत. नुसत्या मुद्रेवरून तूं कुठला भिकारी खरा, कुठला खोटा हें ओळखतेस ना ? ”

“ मल्लिके ! माझी पारख जर खोटी झाली तर मग हवी तेवढी थट्टा कर. पण जरा अनुभव घेऊन तर पाहा. ”

“ म्हणूनच म्हणतें ग ! रुपया खरा कीं खोटा बघायचा झाला तर त्याला दगडावर आपटावा लागतो. पण खरा भिकारी नि खोटा भिकारी तूं तर नुसत्या नजरेनंच ओळखतेस. तुझी नजर माणसाचं मन ओळखते म्हणूनच वनेशना मुठीत ठेवलं आहेस बरं ! आमचं—हं स्वतःच्या स्थितींत...” आठवण ओघाओघानं येतांच असमाधानाचा सुस्कारा सोडून मल्लिका थांबली.

“ मग काय सांगतेस का आपल्या पतिराजांना माझ्यासाठीं त्या संस्थानांत ती मोठ्याशा पगाराची जागा द्यायला ? पहिला पगार तुला बक्षीस ! ”

थट्टेची बाजू अशी अचानक आंगावर आल्यामुळें मल्लिका गोंधळली. आपला अत्तराच्या सुवासानं घमघमणारा हातरुमाल बोटाभोवतीं गुंडाळीत ती म्हणाली,

“ वल्ले ! तुम्ही स्वदेशीव्रताच्या बाण्याचीं माणसं ! नि लांच देण्याचे असले विचार थट्टेत तरी तुझ्या मनांत कसे ग आले ? ”

“ असं कसं म्हणतेस मल्लिके, तुझ्या पतिराजांचा धंदा एजंटचा. ते बरं कोणाचं काम करतील, मधल्या मध्यें कमिशन दाबल्याशिवाय ? कमिशन एजंट म्हणजे काय ! मौज ! चैन ! एका बाजूला व्यापारी माल घेऊन, दुसऱ्या बाजूला गिन्हाईक पैसा घेऊन ! कमिशन एजंट आपला खिसा

भिकारी

भरतीय आणि मग काय अशा हिरे माणकांच्या आंगठ्या आपल्या राणीच्या बोटंांत चढवतोय !” ज्या आंगठीभोवती मल्लिका हातरुमालाचे फेरे घालीत होती, त्या बोटंांतील आंगठी दाखविण्याची तिची इच्छा आहे, हे ओळखूनच वल्लिका मुद्दाम तिला खोचून म्हणाली.

त्या अचानक शरसंधानाने मल्लिका पुन्हा अडखळली. ती उलट हल्ला करणार तोंच तो भिकारी येऊन दाखल झाला देखील.

“बघ बघ मल्ले ! बघ तर खरं, त्याच्या तोंडाकडे ! तो निर्दावलेला भिकारी दिसतो की रांगड्या राकट शेतकऱ्यासारखा दिसतो ?” घरांत येऊन पोचणाऱ्या भिकार्याकडे बोट दाखवीत वल्लिका म्हणाली.

“मला बाई त्यांत कांहीं समजत नाही. सगळ्यांचीं मेल्यांचीं तांडं सारखींच. खापरतोंडे मेले ! कशाला येतात दारांत त्रास घायला कुणाला ठाऊक ! रविवारी या ना मेल्यांनो सगळ्यांनीं जमून ! घावधावतात आपले रोजरोज. काम नाही धंदा ! सापडला आपला त्रिनभांडवली धंदा ! उठले ते सुटले !”

मल्लिकेच्या तोंडचे हे शब्द ऐकून भिकार्याच्या डोळ्यांत खळकन् पाणी आले. वल्लिकेकडे रागाची एक नजर रोखून तो आल्या वाटेनें मागे फिरूं लागला.

वल्लिकेनें तें ओळखलें. त्या भिकार्याच्या हातावर तिनें एक चवली दिली आणि तिनें त्याला बसावयास सांगितलें.

“हे बघ ! बाबा ! ह्या बाई बोलल्या तें तुला नव्हे बरं का ? उठल्या सुटल्या धावणाऱ्या भिकार्यांना त्या म्हणाल्या होत्या, तुला थोडी चपाती खायला आणतें ती खा, पाणी पी आणि मग जा. ”

वल्लिकेचें हें बोलणें आणि करणें मल्लिकेस मुळींच आवडलें नाहीं.

“मेला भिकारी तो भिकारी आणि आम्हांला रागावण्याची चोरी ? काय तरी दिमाख ! नाकाच्या शेंड्यावर एवढा राग तर भीक कशाला माग ?” तणतणाट तोऱ्यांत मल्लिका बोलली. पण भिकार्याच्या दुःखाची जखम ओघळून वाहूं लागली. त्याच्या डोळ्यांतून टपाटपा आसवें गळूं लागलीं. तो मानी होता. मल्लिकेस त्यानें केव्हांच चार सणसणीत उत्तरे ऐकविली असती. पण त्याच्या भावनेचा उद्रेक त्याला तसें करूं देईना. वल्लिकेच्या मायाळू औदार्यानें त्याच्या भावनेच्या तारा आंदोलित केल्या होत्या.

भिकारी आळीपाळीने त्या दोर्घाकडे सारखा बघत होता. जणू काय आपल्या मनांत त्या दोर्घाच्या अंतर्बाह्य स्वरूपास्वभावाची तो सांठवणी करून ठेवीत होता. * एकीच्या आंगावर सोन्यामोत्यांचे दागिने तर दुसरीच्या आंगावर गळ्यांतील मंगळसूत्र आणि हातांतील काचेच्या बांगड्यांशिवाय कांहींच नाही. एकीचे उंची कपडे-जरीचें लुगडें आणि उंची कापडाचा मोहक ब्लाऊझ-तर दुसरीच्या आंगावर खादीचें पातळ आणि खादीचीच चोळी. एकीच्या हातरुमालावरील सेंटप्रमाणेच स्वभावांत देखील उर्मट-पणाचा दर्प, तर दुसरीचा स्वभाव गंगाजलासारखा निर्मळ, सौम्य आणि शांत ? दोन तरुणींच्यामध्ये किती हा फरक ? मल्लिका आणि वल्लिका दोर्घांमध्ये इतका फरक ? आणि तरी दोर्घांमध्ये इतकी दाट मैत्री ! आश्चर्य !

मल्लिका भिकाऱ्याला तुच्छतेनें टाकून बोलली त्याचा त्याला आलेला राग आणि वाटलेलें दुःख वल्लिकेच्या मायेच्या एकाच शब्दानें नाहीसें करून टाकलें.

भिकारी त्या दोर्घाकडे नुसता टकमक पाहात होता. तेवढें त्याचें पाहणेंच तो खरा धंदेवाईक भिकारी नव्हे हें ठरवावयास पुरेसें होतें. तरी वल्लिका मल्लिकेस म्हणतच होती,

“अग, ते बघ त्याचे हाताचे दंड आणि डोईचें मुंडासें त्याचा शेतकरी बाणा उघड करून दाखवीत आहे. त्याचा आवाज देखील तसाच...”

“वल्लिके ! तुला सांगू का मी ? कदाचित् हा घरफोड्या बेरड असावा. असले बेरड दिवसा भिक्षेच्या निमित्तानें फिरतात, घरादारांची टेहेळणी करतात नि मग रात्रीं दरोडे घालतात ! बघतोय बघ ना कसा ? नुसता बेरड ! वल्लिका, इथं कांहीं तरी पाणी मुरतंय बरं का ?”

“मल्लिके ! पाणी मुरतंय खास, पण तूं म्हणतेस तसलं नव्हे. ही तुला वरची जी बेरडी कोरड दिसते आहे, तिच्या खालीं दुखाःचे वाहू लागलेले हळवे ओघळ असले पाहिजेत, आपण विचारूनच पाहूं.”

नंतर ती त्या भिकाऱ्याकडे वळून म्हणाली,

“काय रे, कुठला तूं ?”

प्रश्नास उत्तर मिळालें नाही. भिकाऱ्यानें मान खालीं घातली.

“पाहिलंस वल्लिके !” मल्लिका थोडीशी विजयाच्या उत्साहानें म्हणाली.

भिकारी

“अग नाणं कच्चं असेल. मागायला भिक्षा पाहिजे चौपदरीची दीक्षा. ती दीक्षा यानं पुरी घेतली नसेल कदाचित् ?”

“हे पगा वैनीसाव, ताईसाव, असलं काय बी बोळूं नकोसां गरीबाला, मला भीक मांगायची सवय न्हाय. ह्या ममई शहरात आलो नोकरी पाह्याला. नोकरी कुठवी गिरणीत फिरणीत लागतवर पोट तर सुटत न्हाय ? तवा भीक मागाया निघालो. ती बी मागितली नसती, पर बायकापोरास्नी काय घालू ? तीं रस्त्यालगतच्या एका झाडाखाली फुटपायरीवर बसल्याती, नि मी निघालो भीक मागत.” त्याचा घसा बोलतां बोलतां घोगरा झाला. त्यानं मान पुन्हा खाली घातली आणि तो वल्लिकेकडे दीनवाणीनं पुन्हा टक लावून पाहूं लागला.

त्याचें तें पाहाणें मल्लिकेला कसेंसेंच वाटलें कारण त्या पाहाण्यांत दीनवाणेपणा होता. तसेंच वल्लिकेकडे पाहातांना त्याच्या नजरेंत आदरभाव दिसून येत होता. मल्लिका आपले दागिने आणि कपडे त्याला दिसतील असा थाटांत बसली असली, तरी तिच्याकडे तो पाहाण्याचें टाळी आणि पाहिलेंच तर तिरस्कारानें पाही. त्यामुळें त्याच्याविपर्यी मल्लिकेला अधिकाधिक राग मनांतल्या मनांत येत होता. पण त्याची हकीगत ऐकावयास तीही कमी उत्सुक नव्हती.

“तूं भिकारी नव्हेस तर मग ?”

“न्हाइव ”

“मग कां रे लागलास भीक मागायला ? फुकटचा धंदा म्हणून होय ?” रागारागानें मल्लिकेनं विचारलें.

“का ताइसाव उगाच रागावता गरिबावर ? मला काम द्याल तर आता मी येतो तुमच्याबरोबर. मला भीक कशी मागावी तेवीं ठाव न्हाय. न्हाय तर कशाला तुमच्याकडून अस रागावून घेतल असत ? माज काय शेत नव्हत ? का मळा नव्हता ? सऽगळ होत-पन-पन ” त्याचे डोळे पाण्यानं भरून आले. तो मध्येंच अडखळला आणि पुनः मघांसारखाच मल्लिकेकडे बघूं लागला.

“मग काय झालं तुझं शेत रे ? कुणी नेलं ?” असं त्याला मोठ्यानं

जोरांत विचारून वल्लिकेला हलक्या स्वरांत मल्लिका म्हणाली, “बघ हं कसा आतां गप्पा मारील तो. गप्पांची बनावट त्याच्या मनांत चालली आहे. जेव्हां जेव्हां खाली मान घालतो त्या वेळीं तो जुळवाजुळव करीत असला पाहिजे ! आणि वल्ली ? हा तुझ्याकडे कां ग असा सारखा टक लावून पुन्हा पुन्हा बघत राहिला आहे ? जणू कांहीं पूर्वीची आठवणच शोधून काढतोय.”

“कुणी न्हेल, कुणी न्हेल ? तुमी मस्करीत विचारीत असाल खर, पर माझ शेत एका राक्सान न्हेल-गिळल ! मी त्याच नाव बी घेयाचा न्हाय ?” भिकाऱ्याचा आवाज चढत चालला होता.

“बघितलंस वल्लिके ! कशी दिलीन ठोकून लोणकढी. त्याचं शेत म्हणे राक्षसान न्हेल. अजून काऊचिऊच्या गोष्टी सांगायला लागला नाही ! राक्षसाच्याच सांगतोय ! थोड्या वेळानं त्याला आम्ही परकऱ्या मुली दिसूं लागूं आणि मग तो काऊचिऊच्या गोष्टी देखील सांगू लागेल. हं, बघ गंमत आतां.” मग ती भिकाऱ्याकडे वळून म्हणाली, “आणि आऊत वाघाविघानं खाल्ला असेल, होय ना रे ?”

“अव बायसाव, तुमी थट्टा करत्यासा, म्या वळिकलया. पण माज्या काळजाच जाळ तुमाला कस उमगत्याल जी ? त्याला शेतकऱ्याच्याच जल्माला जाव लागत ! अव माज आऊत, माज बैल वाघान खाल्ल असत तर त्येच्या मंदा चमत्कार कसला ? पर माज बैल माणसान खाल्ल, सावकारान खाल्लस वोऽग ” तो मोठ्यानें ओरडून छाती बडवूं लागला ! मग त्यानें दोन्ही हात जमिनीवर आपटले ! डोळे वर आकाशाकडे केले. त्याची मुद्रा भेसूर दिसूं लागली.

“खून केला असता खून ! पर मला त्या देवान् बायकापोर दिली आन् असा लटकत ठेवालाया ! ही बायकापोर माज्या गळ्यात नसती, तर खून केला असता अन् तसा फासावर लटकलो असतो.” हे शब्द बोलतांनाचा तो त्याचा आविर्भाव पाहून मल्लिका घाबरली. तिचा थट्टा करण्याचा विचार कुठच्या कुठें पळाला व आपण आतांपर्यंत बोललों तेंच खूप झालें असें तिला वाटलें. ती आपल्या जागेवरून उठून वल्लिकेच्या शेजारी बसली. कारण ती थोडीशी त्या भिकाऱ्याला घाबरली होती. वल्लिकेविषयी त्याच्या

मनांत आदर आहे हें तिनें पाहिलें होतें. आंगांत खून शिवशिवणारा माणूस ! आलाच आंगावर तर काय घ्या ? अशा विचारानें ती जागेवरून उठली.

वल्लिका थोडीशी हसली ! मल्लिकेची मनस्थिति तिनें ओळखली.

“ नांव काय तुझं बाबा ! ” वल्लिकेनें भिकाऱ्याला विचारलें.

“ माज नाव ? माज नाव दौलत्या ! होत कशाच नांव ? जाळायच हाय ! घर गेल दार गेल, तवाच नाव बी गेल. ”

“ कोणतं गांव तुझं ? ” वल्लिकेच्या शब्दांत दयार्द्रवता होती.

“ फडगाव. ”

“ फडगांव ? तें साताऱ्याकडचं की काय ? ” तिनें विचारलें.

“ ब्हय ब्हय, त्येच त्येच. फडगाव ठाव हाय का काय तुम्हास्नी बी ? ” उत्सुकतेनें दौलत्यानें विचारलें.

“ ऐकून ठाऊक आहे. पण तुझ्या गुरांदोरांचं काय झालं तूं म्हणालास तें ? ”

“ त्ये अस झाल— ” दौलत्यानें आंढटा गिळला. “ आमच दादासाब धनी होत त्ये लय चांगल होत. ते आजारी असताना आमच्या सोन्याचा त्योक वनिसराव तो ब्हता कॉलेजांत इकडच कुटसा ममयला. दादासाब देवाघरी ग्येल. कशा पायी येव जान, आन् त्यो राकस कसाब मांग काकासाब जान लइलइ दुवल ! त्या कसाबान उठिवल काय तर म्हन दादासाबानी मृत्यूपत्र केल्या अन् त्येच्यात म्हटल्या की वनिस हा बायकुसंग ममयला न्हावो, त्यो आपल्या बरोबर भांडतो त्येच आपल पटत न्हाय तवा सारी इष्टक काकासाबानी घ्यावी अन् कारभार चालवावा. वनिस श्येना आज करता सवरता झाला तर त्याला मालकी घ्यावी न्हायतर काकासाबन् इष्टकीची वेवस्था आपल्या मनापरमान करावी.... ”

हकीगत ऐकतां ऐकतां वल्लिका त्याच्याकडे जास्त निरखून पाहूं लागली आणि मल्लिकेला भचंबा वाटूं लागून ती वल्लिकेच्या तोंडाकडे निरखून पाहूं लागली.

“ हें खरें असो, पण तुझी कथा सांग ना काय ती ? ” वल्लिकेनें त्याला म्हटलें.

“ त्या कतेनच माझीबी कता हाय की ! ” दौलत्या म्हणाला, “ वैनीसाब ! ” असें म्हणून तो पुन्हा वल्लिकेच्या तोंडाकडे टक लावून पाहूं लागलां. तो

आपल्या जागेवरून उठला आणि वल्लिकेच्या जवळ जवळ जाऊं लागला. मल्लिका घाबरून थरथर कांपू लागली. एकवार तिने घरांत पळून जाण्याचा प्रयत्न करण्याचाही विचार केला. पण घरांत पळून जाण्यापेक्षां वल्लिकेच्या जवळ बसणेंच सुरक्षितपणाचें आहे असें तिच्या मनाला वाटलें होतें. पण आतां डाव उलटला. तो फार जवळ येतांच मल्लिकेच्या तोंडांतून किंकाळी बाहेर पडली !

“ भिऊं नका, भिऊं नका, ताईसाब ! मी काय वेडा हाय व्हव ? आन वैनिसाब वैनिसाब, माझ्या बी तुमासारख्या व्हत्या वैनीसाब. मी तुम्हाला बघाया जवळ आलो त्यो वळिखण्यासाठी. आमच्या वैनिसाब वनिससाबासंग ह्या ममइतच खुटशा हाइत म्हणतात. घोव त्यास्नि बी सुखात ठेवो. माझबी औक्ष त्यास्नि देवो. वैनिसाबासारक्याच तुमिबी दिसताया म्हणून मी तुमास्निबी वैनिसाबच म्हणतोया पगा. नव्या धन्यान आम्हा कुळावर लई जुलूम केला. आमाला खर न्हाई वाटल काकासाब आमच धनी झाल अस. वनिस आमच धनी अस आमच मन सांगित व्हत. पर वनिस म्हन गांधीच्या चळवळीत पडल. तव्हा त्ये बी आम्हास्नि विचारीनात. अन् वनिस आमच धनी मी म्हटल म्हूनशान काकासाब माझ्यावर संतापल. चोपडीत बाकी काढून माज्या नावावर ठेवली. वकील त्यांच दोस्त हायत, माझ्यावर फियाद केली ! कागद खरा की खोटा ते कुट कोण बघलाया ? कागूद दिसला म्हंजी जाला पुरावा ! भाऊसाबांनीं माझ्यावर फैसला मिळविला आन् मला घरातून काढाया आल. मला ह्यातल काईबी ठाव न्हाय ! माज शेत काढून घेतल. माज बैल माजी गाय गोठ्यातून बाहेर काढली ! माजा लाल्या-माजा ढवळ्या ! आन् माझी टिक्कु ! ऊं ! ऊं ! ” तो लहान मुलासारखा रडूं लागला !

मल्लिकेनें वल्लिकेकडे पाहिलें.

“ तुझ्याचकडची काय ही हकीकत ? ” तिनें वल्लिकेला विचारलें.

“ पण पुढें तर ऐकूं. दौलती, मग काय झालं पुढें ? ” मल्लिकेनें विचारलें. आपली हकीकत ऐकून आपल्याविषयीं वाईट ग्रह करून घेणारीच आपणांल प्रश्न करते आहे असें पाहून दौलती आपली कर्मकथा पुढें सांगूं लागला.

“ शेतकऱ्याला बगा वैनिसाब पोटातल्या पोरा परिस गोठ्यातल ढोरच अधिक असत. खरा हाडाचा शेतकरी आपल्या सवतीच्या गळ्यावर सुरी

ठेवायला देईल. पर गोठ्यातल्या गुराच्या दाव्याला कुनाला हात लावाया घेयाचा न्हाय कदीबी ! या काकासायबान-कसला मेला कसाबच त्यो-माझ्या ढोरागुराचा लिलाव केला. लिलावदार माज्या गोठ्यांत शिरला व लात्या ढवळ्याच्या दाव्याला त्यान हात घातला आन् माजा हात कोयत्याकडे वळला, हात आवरला मी, पर माज्या डोक्यांत कसला सूळ उठला कुणाला ठाव व मी थतच पडलो. माज बैल माज्याकडे बघू लागल. ते दाव्यावरून हालनातच, लिलावदार तर त्यासि ओढू लागला. त्यांच्या गळ्याला लागलेला दोर माज्यान बगवना. त्यांच्या पाठीवरून म्या हात फिरवला. म्हटलं 'लात्या जा, ढवळ्या जा ! तुझ्या नव्या धन्याच्या घरी जा हं, रडूं नका, जा ! आन मग दोनवी बैल माग बगत बगत चालू लागल. आन् वैनिसाब ! माझ्या डोळ्यात मिरग वरसला हो S S ओ S S" तो हेल काढून स्फुंदस्फुंदून रडूं लागला. वल्लिकेचे डोळे पाण्यानें थबथबले ! आणि मल्लिकेचाही पदर डोळ्यांकडे गेला.

“ताइसाब ! वैनिसाब ! काय सांगू ? आन कस सांगू ? सुबुद उठत न्हाइत तोंडात त्येला मी तरी काय करू ? हथे सगळ झाल अन् मग टिककूच्या दाव्याला हात घातला त्या वैन्यानी !” कुडत्याच्या बाहीनें त्यानें डोळे पुसण्याचा प्रयत्न केला पण खरोखरच त्याच्या डोळ्यांत 'मिरगच वरसला' होता.

“गाय मंजि शेतकऱ्याची माय बगा !” दौलती पुढें बोळें लागला, “टिककूच्या दाव्याला हात घातल्याबरोबर टिककू त्याच्या अंगावर धावून गेली. शिपायानी मला दरडावला. गाईला सोडून हवाली करून दे अस मला त्यानी सांगितल वैनिसाब ! हरिश्चंद्रान म्हण आपल राज, आपली प्रजा, इश्रामित्राला दान दिली आन् आपल्या वचनाला जागला. पोथी पुरानातली ती कता सांगताना हरदास पुराणिक हरिश्चंद्र राजाला लई वाखानत्यात त्यो राजा व्हताच तसा. पर बगा ! वैनिसाब असल शंभर हरिश्चंद्रराज एका शेतकऱ्याच्या काळजात असतात” असें म्हणून त्यानें दोन्ही हात आपल्या काळजावर मारले. जणूं काय तो आपलें हृदय उघडें करूनच त्या दोघीजणींना दाखवीत होता.

“शेतकरी, बगा वैनीसाब, शेतकरी कुडीतला प्राण देईल अन् गोठ्यातली

वनिसरावाचच घर होय हो ?

गाय ठेवील. पर मी कसला शेतकरी ? माजा प्राण न्हाय गेलाव. माज्या गोठ्यातली गाय कसावान न्हेलेली म्या डोळ्यानी बधितली आन् अजून जिवत न्हायलो, माज्या टिककून हंवरडा फोडला ! माज्या काळजाच धाग ताट-ताट-ताट तुटल.” त्याचे डोळे गरगर फिरूं लागले. मस्तकाच्या नाड्या ताड ताड उडूं लागल्या आणि तो धाय मोकलून रडूं लागला.

इतक्यांत एक माणूस आला. त्यानें वल्लिकेला निरोप आणला होता.

“वनेशराव प्रोफेसर रणदिब्यांबरोबर लॅबोरेटरींतच आहेत. शोध लागण्याची आशा दिसत आहे. हातचें काम ठेवून येतां येत नाहीं. आजही जेवणाची वाट बंधूं नका.” असा निरोप आहे आपल्याला वनेशरावाचा असें सांगून तो माणूस चटकून निघूनही गेला.

“काय ? वनिसरावाचच घर होय हो ?” दौलती आश्चर्यानें म्हणाला. वल्लिकेनें नुसतें मानेनेंच होय म्हणून सुचविलें.

“आन् तुमिच माज्या वैनिसात्र हायसा न्हय ? उगाच दुरून बर्गीतल होत त्येला लय वर्स झाली खर पर तोंडवळा मला वळाखिचा वाटत व्हता बघा ! तवाच मी फिराफिरून बर्गीत राह्यलो होतो. घेव पावला तुमि मला गवासला. घेव कल्याण करील तुमच. दादासाहेबाची सून तुमि. वनिसरावानाच वारसा मिळायो व्हवा. काकासाहेवान काय तरी खोटनाट बोटाळा करून इष्टक दडवलिया. सार जग म्हणताय अस, हे वनिसरावच तिकड बधित न्हाहीत. तवा त्येच आयतच फावल. पर काकासाहेब काय करतोय ठाव हाय ? ही असली पातक करूनशेनी ती पचाया व्होवीत म्हून सत्येनारायन करतोय, दानधरम करतोय, कुणाकुणाला बक्शिस बी घेया लागलाय ! का ? तर लोकानी कुळानी आपनाला चांगला म्हंगाव म्हून. पर खर बिंग काय हाय त्ये कोणाला उमागलया ?”

इतक्यांत एक कुडबुडा जोशी तिथें आला. घर माडीचें नसून बैठें होतें. त्याच्या आसपास थोडीशी बखळ जागा होती. कुडबुडा जोशी आला तो एकसारखा ज्योतिष्याची भाषा बडबडूं लागला.

“देव तुमस मल मल करील ! कुडबुड ! लक्शमी घरांमंदि पानी भरील ! कुडबुड ! दैनदळिदर दूर सरल ! कुडबुड ! मुलावाळानी घर भरल ! कुडबुड ! पर तुमास्नी एक वैरी हाय ! तो बळिवंत हाय ! कुडबुड ! पण तुमची पुण्यायि लय ! कुडबुड ! तुमच्या वैऱ्याची नंगी मोडल ! कुडबुड !”

त्याच्या बडबडीकडे एका मल्लिकेशिवाय कुणाचें लक्ष नव्हतें, पण दौलतीचें मात्र त्याच्या डाव्या हाताकडे लक्ष लागून राहिलें होतें. कुडबुडा बोलत होता तें सारें भविष्य वल्लिकेला लागू पडत आहे असें मल्लिकेच्या मनानें घेतलें व ती त्याचें बडबडणें लक्षपूर्वक ऐकूं लागली.

“माझ भविष्य कधी खोट होत नाय. हे पागोट आणि हे—” दौलतीने इतक्याच सुमारास डोळे गरगर फिरवून दांत ओठ चावले आणि त्यानें कुडबुड्याच्या डाव्या हातावर हल्ला केला.

“सांग ! हे डाया हातातल लट्ट रुप्याच कड तुला कुठ मिळाल ?”

कुडबुड्या पहिल्या तडाक्याला तर घाबरलाच पण शेवटीं म्हणाला, “मी सातारच्या काकासाहेब सावकाराना ज्योतिष सांगितल, ते त्यांना पटल अन् त्यानी मला हे बक्षिस दिल.”

“काय ज्योतिष त्यांना सांगितलंस तूं ? ऐकूं तरी !” मल्लिकेनें आतुरतेनें विचारलें.

“तुझा वैरी वाटतोय ! तो आपणच आपणच नाहींसा होईल अन् तुज कल्याण होईल.”

“तुजा जीवच काढतो उपटून ! आसल जोतिष बोललास, आन् त्याचे-साठी ह्ये कड तुला त्या मांगान दिल व्हय ? वैनिसाब ! हो माज कड. लिलावाच्या दिशी त्यान काढून घितलस ! आन् त्ये ह्येला दिलया ! का ? तर ह्यान आस्ल वंगाळ तोंडदेखल जोतिष सांगितल म्हून ! त्या मांगाला अस जोतिष सांगतोस आन हित येऊन ह्ये अस बडबडतोस व्हय ? माज कड ह्ये ! ध्येतोच आता काढून. काय ?”

दोघांची झटापट सुरू झाली. कुडबुड्यानें किंकाळी मारली. पोलीस धावून आले. काकासाहेबांचें नांव कानांत पडतांक्षणींच दौलतीचें मस्तक कडाडलें होतें. त्यानें गर्जना करून कुडबुड्यावर हल्ला केला !

दोघाचौघांनीं त्याला आवरून धरला. तरी त्यांना तो अनावर झाला होता, तो सारखा बडबडत होता. कुडबुड्याच्या कुडींत त्याला काकासाहेब दिसत होते कीं काय कोण जाणे ! पण कुडबुड्याकडे पाहून तो म्हणत होता, “काकासाब माज्या घरावरन नांगर फिरवलास होय ? खुट ठेवशील त्ये पाप ? मरून खवीस होईन पर तुज्या नरड्यावर येऊन बसन. कधीवी सोडायाचा न्हाय !”

